

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра фінансів

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавра
зі спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування»
за освітньою програмою професійного спрямування
«Податкова та митна справа»

на тему: «Дефіцит державного бюджету України: причини виникнення та
наслідки»

Виконавець:

студентка 2 групи, 4 курсу ФФБС
Гульвас Ксенія Сергіївна

Науковий керівник:

д.е.н., професор
Слатвінська Марина Олександрівна

ОДЕСА – 2026 р.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Теоретичні основи дослідження дефіциту державного бюджету	6
1.1 Економічна сутність та значення дефіциту державного бюджету	6
1.2 Класифікація бюджетного дефіциту та причини його виникнення	11
1.3 Правове регулювання та сучасні тенденції формування дефіциту державного бюджету України	16
Розділ 2. Аналіз дефіциту державного бюджету України	21
2.1 Аналіз динаміки дефіциту державного бюджету України	21
2.2 Оцінка причин формування дефіциту державного бюджету	41
2.3 Оцінка економічних наслідків дефіциту державного бюджету України	49
Розділ 3. Перспективи зменшення дефіциту державного бюджету України	57
3.1 Світовий досвід управління бюджетним дефіцитом	57
3.2 Напрями зменшення дефіциту державного бюджету України	69
Висновки	79
Список використаних джерел	85
Додатки	94

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах сучасних економічних трансформацій, посилення глобальної нестабільності, зростання боргового навантаження та воєнних викликів проблема дефіциту державного бюджету набуває особливої ваги. Бюджетний дефіцит є одним із ключових показників стану державних фінансів, оскільки відображає співвідношення між доходами і видатками бюджету, характеризує рівень збалансованості бюджетної політики та впливає на макроекономічну стабільність країни. Його формування, масштаби та джерела фінансування безпосередньо позначаються на державному борзі, інфляційних процесах, інвестиційній активності, соціальній політиці та загальному економічному розвитку держави.

Для України дослідження дефіциту державного бюджету є особливо актуальним, оскільки в останні роки бюджетна система функціонує в умовах воєнного стану, значного збільшення видатків на оборону, соціальний захист населення, підтримку критичної інфраструктури та післякризове відновлення економіки. За таких обставин проблема дефіциту бюджету виходить за межі суто фінансового питання і набуває стратегічного значення для забезпечення економічної безпеки держави. При цьому бюджетний дефіцит не можна оцінювати однозначно лише як негативне явище, оскільки в окремих випадках він може виступати інструментом державного регулювання економіки.

Водночас його хронічний або надмірний характер створює загрози для бюджетної стійкості, посилює боргову залежність та звужує фінансові можливості держави в майбутньому.

Питання сутності, причин, наслідків і механізмів регулювання дефіциту державного бюджету знайшли відображення у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Водночас сучасні умови функціонування бюджетної системи України, зумовлені воєнними, економічними та інституційними викликами, потребують подальшого наукового осмислення цієї проблематики. Необхідність поглибленого дослідження зумовлюється потребою в системному

аналізі причин формування дефіциту державного бюджету України, оцінці його економічних наслідків та обґрунтуванні напрямів зменшення в умовах нестабільного зовнішнього і внутрішнього середовища.

Метою кваліфікаційної роботи є обґрунтування теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо зменшення дефіциту державного бюджету України на основі дослідження його економічної сутності, аналізу сучасного стану та виявлення основних причин формування.

Для досягнення поставленої мети у роботі передбачено вирішення таких завдань:

дослідити економічну сутність та значення дефіциту державного бюджету;
визначити основні підходи до класифікації бюджетного дефіциту та з'ясувати причини його виникнення;
охарактеризувати правове регулювання та сучасні тенденції формування дефіциту державного бюджету України;
проаналізувати динаміку дефіциту державного бюджету України;
здійснити оцінку причин формування дефіциту державного бюджету;
оцінити економічні наслідки дефіциту державного бюджету України;
узагальнити світовий досвід управління бюджетним дефіцитом;
обґрунтувати напрями зменшення дефіциту державного бюджету України.

Об'єктом дослідження є процес формування та регулювання дефіциту державного бюджету України.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні та практичні аспекти виникнення, аналізу й зменшення дефіциту державного бюджету України в сучасних економічних умовах.

Методи дослідження. Теоретичною і методологічною основою кваліфікаційної роботи є загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. У процесі дослідження використано методи теоретичного узагальнення, аналізу і синтезу для розкриття сутності дефіциту державного бюджету та узагальнення наукових підходів до його трактування. Метод класифікації застосовано для систематизації видів бюджетного дефіциту та причин його виникнення. За

допомогою статистичного і порівняльного аналізу досліджено динаміку дефіциту державного бюджету України та виявлено основні тенденції його формування. Метод причинно наслідкового аналізу використано для оцінки впливу бюджетного дефіциту на державний борг, інфляцію, бюджетну безпеку та економічний розвиток країни. Також у роботі застосовано графічний, табличний та аналітичний методи для наочного подання результатів дослідження й обґрунтування практичних висновків.

Інформаційною базою дослідження є наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених з питань бюджетної політики, дефіциту державного бюджету, бюджетної безпеки та державного боргу, нормативно правові акти України, зокрема Бюджетний кодекс України та інші акти, що регулюють бюджетні відносини, офіційні матеріали Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Національного банку України, Державної служби статистики України, міжнародних фінансових організацій, а також аналітичні матеріали, статистичні збірники, наукові статті та електронні ресурси з теми дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі висновки та пропозиції можуть бути використані для подальшого вдосконалення бюджетної політики України, підвищення ефективності управління дефіцитом державного бюджету та обґрунтування заходів щодо зміцнення бюджетної стійкості держави.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена метою, завданнями та логікою дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕФІЦИТУ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ

1.1 Економічна сутність та значення дефіциту державного бюджету

Дефіцит державного бюджету належить до центральних категорій фінансової науки, оскільки саме через нього відображається реальний стан державних фінансів, співвідношення між суспільними потребами і можливостями їх фінансового забезпечення, а також результативність бюджетної та податкової політики держави [5, с. 146-152]. У найзагальнішому розумінні бюджетний дефіцит виникає тоді, коли обсяг видатків бюджету перевищує обсяг його доходів. Проте такий підхід є лише формальним, оскільки економічна природа дефіциту значно глибша [39, с. 226-232]. Він не зводиться тільки до арифметичного дисбалансу між дохідною і видатковою частинами бюджету, а виступає проявом макроекономічних процесів, інституційних особливостей держави, стану виробництва, ефективності податкової системи, рівня соціального навантаження на бюджет та якості державного фінансового управління [5, 15].

У сучасній економічній теорії дефіцит бюджету розглядається як складне і суперечливе явище. Він може свідчити про фінансові труднощі держави, недостатність бюджетних ресурсів, перевантаженість видаткових зобов'язань, структурні деформації економіки або кризові явища [39, с. 226-232]. З іншого боку, у певних умовах дефіцит може використовуватися як засіб впливу держави на економічні процеси, коли уряд свідомо допускає перевищення видатків над доходами для стимулювання економічної активності, підтримки сукупного попиту, зайнятості та виробництва. Саме тому оцінка дефіциту державного бюджету не може оцінюватись однобічно. Його зміст і наслідки залежать від

причин виникнення, джерел покриття, масштабів, тривалості та загального стану національної економіки [1, с. 98-110].

Економічна сутність бюджетного дефіциту найбільш повно розкривається через систему фіскальних інструментів, за допомогою яких держава формує фінансові ресурси та спрямовує їх для належного забезпечення державних функцій. Бюджетно податкові інструменти охоплюють податки, збори, бюджетні доходи, видатки, державні кредити, позики, інвестиції, субсидії та інші важелі фіскального впливу. За їх допомогою держава здійснює вплив на сукупний попит, сукупну пропозицію, зайнятість, інфляцію, інвестиційну активність та темпи економічного зростання. За такого підходу дефіцит бюджету є не лише наслідком нестачі коштів, а результатом дії всієї системи бюджетно податкового регулювання. Він показує, наскільки узгодженими є доходи і видатки бюджету, наскільки ефективно держава мобілізує фінансові ресурси і наскільки раціонально їх використовує [5, с. 146-152].

У теоретичному аспекті дефіцит бюджету має тісний зв'язок із циклічністю економічного розвитку. У періоди спаду виробництва, зростання безробіття та ослаблення ділової активності держава може збільшувати видатки і послаблювати податковий тиск, щоб підтримати попит і пом'якшити кризові явища. За таких умов дефіцит бюджету виконує стабілізаційну функцію. Натомість у фазі економічного піднесення та посилення інфляційного тиску уряд, як правило, прагне скорочувати видатки, нарощувати доходи та обмежувати дефіцит. Отже, бюджетний дефіцит може бути як проявом фінансової незбалансованості, так і свідомим інструментом антициклічного регулювання. Сам по собі факт існування дефіциту ще не означає критичного стану державних фінансів. Вирішальне значення має його економічна природа, структура, джерела фінансування та вплив на довгострокову стійкість фінансової системи [1, с. 98-110].

Важливою передумовою розуміння дефіциту державного бюджету є аналіз доходів бюджету як фінансової бази діяльності держави. Доходи бюджету являють собою частину валового внутрішнього продукту, акумульовану

державою в грошовій формі для забезпечення виконання суспільно значущих функцій. Податкові надходження становлять основу доходів бюджету, а найбільш вагомими їх складовими є податок на прибуток, податок на додану вартість, податок на доходи фізичних осіб та інші обов'язкові платежі. Проте рівень доходів бюджету залежить не лише від ставок податків або широти податкової бази. На нього суттєво впливають масштаби виробництва, структура економіки, рівень доходів населення, стан грошового обігу, обсяги інвестицій, кредитна активність та загальна ефективність податкового адміністрування [15, с. 72-74]. Відтак будь яке звуження економічної бази неминуче позначається на доходах бюджету і створює передумови для виникнення дефіциту.

Не менш важливою складовою економічної сутності дефіциту є роль видатків бюджету. Державні видатки забезпечують фінансування оборони, соціальної підтримки населення, освітньої сфери, системи охорони здоров'я, державного управління, інфраструктурних програм і розвитку економіки. Через систему бюджетних витрат держава не лише задовольняє суспільні потреби, а й впливає на перерозподіл валового внутрішнього продукту, формування сукупного попиту, модернізацію виробництва та підтримку підприємницької активності. Саме тому видатки бюджету є активним інструментом впливу на економічний розвиток [5, с. 146-152]. Водночас зростання державних видатків без пропорційного розширення доходної бази неминуче веде до поглиблення бюджетного дефіциту. Особливо небезпечним є тривале випередження темпів зростання видатків над темпами зростання доходів, оскільки в такому разі дефіцит закріплюється як постійна тенденція і перестає бути тимчасовим засобом регулювання.

У наукових підходах до визначення дефіциту державного бюджету важливе місце посідає розуміння його як індикатора якості бюджетної політики. Якщо бюджетний дефіцит виникає внаслідок активного фінансування продуктивних державних інвестицій, підтримки структурної перебудови економіки або реагування на надзвичайні обставини, його можна розглядати як частково виправданий [1, с. 98-110]. Якщо ж дефіцит є наслідком хронічної

невідповідності між доходами і видатками, неефективної системи оподаткування, перевантаженості бюджету поточними витратами або слабого фінансового контролю, тоді він стає ознакою глибших економічних дисбалансів. У такому випадку дефіцит уже не виконує стимулювальної функції, а навпаки посилює фінансову нестійкість держави.

В умовах фінансової кризи значення бюджетного дефіциту різко зростає. Кризові процеси, як правило, супроводжуються спадом виробництва, зменшенням доходів суб'єктів господарювання, скороченням податкових надходжень, погіршенням інвестиційного клімату та збільшенням потреби у державній підтримці населення і бізнесу [15, с. 72-74]. За таких умов бюджетний дефіцит стає одним із найбільш чутливих показників економічної дестабілізації. Його зростання відображає не лише погіршення стану бюджету, а й загальне ослаблення економічної системи, нездатність доходної бази своєчасно реагувати на нові видаткові потреби. Саме в періоди криз стає очевидним, що дефіцит бюджету є не самостійною проблемою, а похідною від ширших макроекономічних порушень.

Окремої уваги заслуговує зв'язок бюджетного дефіциту з державним боргом. Якщо державі бракує поточних доходів для фінансування видатків, вона змушена залучати позикові кошти через внутрішні та зовнішні запозичення [1, с. 98-110]. У такому разі дефіцит бюджету перетворюється на джерело зростання державного боргу. Самі по собі державні позики не є негативним явищем, оскільки можуть використовуватися для фінансування розвитку, підтримки економічної стабільності та реалізації інвестиційних проєктів. Проте перевищення безпечних меж боргового навантаження створює серйозні ризики для фінансової системи. Чим більшим стає борг, тим більше бюджетних коштів необхідно спрямовувати на його обслуговування, а це, у свою чергу, звужує можливості фінансування інших державних функцій. Таким чином, дефіцит бюджету і державний борг перебувають у прямому взаємозв'язку та взаємно посилюють один одного [39, с. 226-232].

Боргова складова бюджетного дефіциту має особливе значення з точки зору макроекономічної стабільності. Стійкість державного боргу означає спроможність держави вчасно і своєчасно виконувати свої боргові зобов'язання без необхідності різкого скорочення видатків, різкого підвищення податків або проведення реструктуризації боргу. Якщо дефіцит бюджету фінансується переважно за рахунок нових запозичень, а дохідна база не демонструє належного зростання, формується ризик боргової кризи. За таких умов дефіцит вже не слід оцінювати як нейтральний фінансовий показник. Він стає чинником втрати фінансової безпеки, посилення залежності від кредиторів і звуження простору для самостійної економічної політики держави [1, с. 98-110].

Поряд із борговими ризиками бюджетний дефіцит має і ширший вплив на функціонування національної економіки. Тривале перевищення видатків над доходами здатне посилювати інфляційні процеси, дестабілізувати грошовий обіг, впливати на валютний курс, витіснити приватні інвестиції та знижувати рівень довіри до фінансової політики держави. У випадках, коли фінансування дефіциту здійснюється за рахунок емісійних механізмів, інфляційний ефект зазвичай проявляється швидше. Якщо ж дефіцит покривається запозиченнями, негативні наслідки можуть бути відтерміновані в часі, але це не усуває проблему, а лише переносить фінансове навантаження на майбутні бюджетні періоди [1, с. 98-110]. Саме тому при оцінці значення дефіциту державного бюджету важливо враховувати не лише його абсолютну величину, а й способи його фінансування та довгострокові наслідки для економіки.

Суттєвим аспектом дослідження бюджетного дефіциту є його вплив на темпи економічного зростання. У короткостроковому періоді помірний дефіцит може сприяти активізації економіки, особливо якщо державні видатки спрямовуються на продуктивні цілі [24, с. 137-144]. Однак у довгостроковій перспективі хронічний дефіцит часто має протилежний результат. Він посилює боргову залежність, зменшує інвестиційну привабливість країни, ускладнює реалізацію стабільної бюджетної політики і підвищує ризик фінансових потрясінь. Тому значення дефіциту державного бюджету полягає не тільки у

фіксації факту нестачі коштів, а й у тому, він безумовно вказує на межі фінансових можливостей держави, якість її податкової системи, ефективність видаткової політики та наявність або відсутність макроекономічної рівноваги.

У правовому та практичному вимірі дефіцит бюджету також має важливе значення як орієнтир для оцінки фінансової дисципліни та бюджетної стійкості. У міжнародній практиці одним із найбільш відомих орієнтирів є підхід, згідно з яким граничний рівень дефіциту державного бюджету становить 3 % ВВП. Хоча цей показник не є універсальним для всіх країн і економічних умов, він відображає загальне прагнення обмежити надмірне розбалансування державних фінансів. Для країн із вразливою економікою, значними борговими потребами та обмеженим фіскальним простором перевищення таких меж може створювати додаткові ризики фінансової нестійкості [13, с. 75-82].

Отже, економічна сутність державного бюджету розкривається через його подвійний характер: з одного боку, він фіксує дисбаланс між доходами і видатками держави, а з іншого боку, виступає одним із інструментів бюджетно-податкової політики [20, с. 50-55]. Його значення визначається не лише величиною перевищення видатків над доходами, а передусім причинами виникнення, структурою, джерелами фінансування, впливом на державний борг, інфляцію, інвестиційну активність і загальну макроекономічну стабільність. За помірного і економічно обґрунтованого використання дефіцит може слугувати засобом антикризового впливу та підтримки розвитку [38, с. 124-137]. Водночас його хронічний і надмірний характер свідчить про глибокі проблеми бюджетної системи та створює загрози для фінансової безпеки держави. Саме тому дослідження дефіциту державного бюджету має важливе теоретичне і практичне значення для оцінки сучасного стану державних фінансів та вироблення ефективних напрямів бюджетної політики.

1.2 Класифікація бюджетного дефіциту та причини його виникнення

Класифікація бюджетного дефіциту є необхідною умовою його глибшого наукового розуміння та практичного оцінювання, оскільки дозволяє не лише описати форми прояву незбалансованості бюджету, а й встановити її глибинні джерела, оцінити рівень загрози для фінансової системи та визначити адекватні інструменти державного реагування [2, с. 280-293]. У сучасних дослідженнях дефіцит бюджету розглядається не ізольовано, а в ширшому контексті бюджетної та фінансової безпеки, що дає змогу перейти від суто арифметичного тлумачення перевищення видатків над доходами до системного аналізу бюджетних дисбалансів, їхньої структури, динаміки та наслідків для держави [19, с. 99-109].

У науковій літературі відсутній абсолютно єдиний підхід до трактування бюджетного дефіциту, що безпосередньо впливає і на його класифікацію. Це пов'язано з тим, що бюджетна незбалансованість може оцінюватися і як тимчасове явище, пов'язане з антициклічним регулюванням, і як ознака порушення бюджетної безпеки держави [18, с. 48-50]. Саме тому поряд із поняттям дефіциту дедалі частіше використовується категорія бюджетних дисбалансів, яка охоплює не лише перевищення видатків над доходами, а й порушення внутрішньої збалансованості бюджетної системи, відхилення від безпечних параметрів дефіциту, боргового навантаження, результативності виконання бюджетів та ефективності використання коштів.

Одним із базових підходів до класифікації є поділ бюджетного дефіциту за характером його виникнення. У цьому аспекті доцільно виокремлювати свідомий, або керований, дефіцит і вимушений, або кризовий, дефіцит. Перший виникає тоді, коли держава цілеспрямовано використовує дефіцит як інструмент економічного стимулювання, зокрема для підтримки виробництва, зайнятості чи соціального захисту в складних макроекономічних умовах. Другий формується під впливом негативних чинників, які скорочують доходну базу бюджету або різко збільшують обсяг видатків, що робить дефіцит наслідком фінансового

виснаження бюджету, а не запланованим елементом фіскальної політики [30, с. 166-171].

За тривалістю прояву доцільно розрізняти тимчасовий і хронічний дефіцит бюджету. Тимчасовий дефіцит зазвичай виникає під впливом короткострокових коливань економічної кон'юнктури, касових розривів або одноразових надзвичайних видатків. Хронічний дефіцит має значно небезпечніший характер, оскільки відображає стійку невідповідність між фінансовими можливостями держави та обсягом її бюджетних зобов'язань. Саме тривалий дефіцит найчастіше є свідченням системних проблем у бюджетній політиці, податковому адмініструванні, державному управлінні або загальному функціонуванні економіки.

Важливою є також класифікація дефіциту за рівнем його впливу на бюджетну безпеку. У цьому контексті бюджетний дефіцит можна розглядати як допустимий, ризиковий та критичний. Такий підхід прямо пов'язаний із методиками оцінювання бюджетної безпеки держави, де значення мають не лише абсолютні показники дефіциту, а його співвідношення з валовим внутрішнім продуктом, рівнем державного боргу, обсягом витрат на обслуговування боргових зобов'язань, ступенем виконання двох ключових елементів бюджету, тобто доходів і видатків. У статті С. Свірко та співавторів підкреслюється, що бюджетна безпека має оцінюватися через систему нормативно закріплених індикаторів, серед яких ключове значення має питома вага дефіциту або профіциту зведеного бюджету у ВВП, а також показники виконання доходної й видаткової частин бюджету та рівень тінізації доходів [2, с. 280-293].

З позицій методології фінансової безпеки класифікація бюджетного дефіциту не може обмежуватися лише поділом на фактичний і плановий. О. К. Єлісеєва у межах статистичного підходу до фінансової безпеки наголошує на важливості використання системи показників та моделювання фінансових ризиків, що дає змогу аналізувати дефіцит бюджету як елемент загальної фінансової нестійкості. Це означає, що дефіцит доцільно класифікувати і

відповідно до рівня впливу на фінансову безпеку держави, оскільки один і той самий рівень дефіциту в різних економічних умовах може мати різну загрозовість залежно від стану боргу, інфляції, бюджетної дисципліни та темпів економічного зростання.

Окремий науковий інтерес становить класифікація дефіциту через категорію бюджетних дисбалансів. У статті О. Рожко та співавторів відзначається, що незбалансованість бюджету не варто ототожнювати лише з щорічним перевищенням видатків над доходами. Автори звертають увагу на обмеженість концепції так званих здорових фінансів, відповідно до якої збалансованим вважається бюджет із рівністю доходів і видатків у кожному бюджетному періоді [19, с. 99-109]. Недолік такого підходу полягає в тому, що він суттєво звужує можливості антициклічного впливу фінансової політики. Відповідно, дефіцит може бути не лише формою порушення фінансової рівноваги, а й інструментом реагування на циклічні коливання, тоді як бюджетні дисбаланси мають ширше значення і відображають глибші структурні відхилення у функціонуванні бюджетної системи.

Класифікація бюджетного дефіциту тісно пов'язана з аналізом причин його виникнення. Однією з першопричин є недостатній рівень економічного розвитку та звуження виробничої бази, що автоматично зменшує податкові надходження і послаблює доходну частину бюджету [31, с. 99-103]. Коли економіка функціонує нестабільно, підприємницька активність знижується, скорочуються прибутки суб'єктів господарювання і доходи населення, а відтак зменшується податковий потенціал держави. У такій ситуації навіть за відносно стабільних видатків формується бюджетний дефіцит, який зумовлений саме слабкістю економічної основи бюджетної системи.

Не менш важливою причиною дефіциту є недосконалість бюджетного механізму та неефективність бюджетної політики. Йдеться про ситуації, коли видатки формуються без належного урахування реального обсягу доходів, а структура бюджетних зобов'язань не відповідає фінансовим можливостям держави. У такому випадку дефіцит стає наслідком не лише економічного спаду,

а й управлінських прорахунків. Н. В. Наконечна підкреслює, що бюджетна безпека пов'язана з платоспроможністю держави, балансом доходів і видатків та ефективністю використання бюджетних коштів. Отже, будь яке порушення цих параметрів слід розглядати як фактор виникнення дефіциту і одночасно як прояв бюджетної небезпеки [18, с. 48-51].

Суттєвою причиною дефіциту виступає і неефективна система мобілізації доходів бюджету. Удосконалення податкового адміністрування, зменшення тінізації доходів, підвищення ступеня виконання бюджету за доходами є не просто технічними питаннями, а стратегічними умовами підтримання бюджетної стійкості. С. Свірко та співавтори прямо вказують на необхідність доповнення системи переліку індикаторів бюджетної безпеки показниками, які характеризують рівень тінізації доходів зведеного бюджету, а також рівня виконання дохідної й видаткової частин бюджету. Такий підхід дає підстави стверджувати, що причини дефіциту нерідко слід шукати не лише у величині видатків, а і в неповноті реального надходження доходів, втраті частини бюджетного потенціалу і дисфункціях системи адміністрування.

Окрему групу причин становлять внутрішні та зовнішні чинники, що послаблюють бюджетну безпеку. До них належать воєнні дії, глобальна економічна рецесія, наслідки пандемій, інфляційні шоки, фінансова нестабільність, посилення боргового тиску, а також висока мінливість фінансових потоків і залежність від зовнішнього середовища [48, с. 7-12]. У працях, присвячених бюджетній безпеці, наголошується, що дефіцит бюджету в таких умовах набуває не просто фіскального, а стратегічного значення, оскільки безпосередньо позначається на можливості держави фінансувати свої ключові функції. Особливо це актуально для України, де нинішній стан державних фінансів формується під значним тиском воєнних та геоекономічних чинників.

У контексті дослідження причин дефіциту важливе місце займає боргова компонента. Хоча сам дефіцит не тотожний боргу, між ними існує прямий функціональний зв'язок. Тривалий дефіцит змушує державу активніше використовувати запозичення, що збільшує видатки на обслуговування боргу і

формує нові передумови для бюджетної незбалансованості [42, с. 122-131]. У підходах до бюджетної безпеки це означає, що причини дефіциту можуть бути не лише первинними, пов'язаними зі спадом доходів або ростом видатків, а й вторинними, коли сам накопичений борг починає працювати як чинник подальшого поглиблення дефіциту.

Важливим напрямом осмислення причин бюджетного дефіциту є використання інструментального підходу до бюджетної безпеки. За даними, поданими в анотації статті О. Сич та О. Руди, автори висвітлюють теоретико-методологічні основи забезпечення бюджетної безпеки держави та розкривають її економічну сутність через систему інструментів впливу [30, с. 166-171]. Це дає підстави стверджувати, що виникнення бюджетного дефіциту нерідко зумовлюється не лише браком ресурсів, а й недостатньою результативністю інструментів його попередження та нейтралізації. Інакше кажучи, коли держава не забезпечує належне функціонування механізмів бюджетного контролю, прогнозування, планування і моніторингу, дефіцит набуває стійкого характеру.

Таким чином, класифікація бюджетного дефіциту може здійснюватися за характером виникнення, тривалістю, ступенем загрози для бюджетної безпеки, роллю в антициклічному регулюванні та місцем у системі бюджетних дисбалансів. Причини його виникнення мають комплексний характер і включають недостатність економічної бази бюджету, недосконалість бюджетної та податкової політики, неефективне адміністрування доходів, надмірне або нераціональне видаткове навантаження, борговий тиск, а також дію зовнішніх кризових чинників [31, с. 99-103]. Саме тому бюджетний дефіцит слід розглядати не лише як фінансовий показник, а як багаторівневе економічне явище, що відображає загальний стан державних фінансів, рівень бюджетної безпеки та якість.

1.3 Правове регулювання та сучасні тенденції формування дефіциту державного бюджету України

Система правового регулювання дефіциту державного бюджету України є одним із ключових елементів фінансово правової політики держави, оскільки саме через систему нормативного забезпечення визначаються допустимі межі бюджетної незбалансованості, джерела покриття дефіциту, порядок здійснення державних запозичень, вимоги до прозорості бюджетного процесу та механізми контролю за використанням публічних коштів [6, с. 111-116]. У сучасних умовах питання правового регулювання дефіциту бюджету набуло особливої ваги, оскільки бюджетна система України функціонує під впливом воєнних викликів, різкого зростання потреб у фінансуванні оборони, соціального захисту та відновлення економіки.

У правовому аспекті дефіцит бюджету не можна розглядати лише як економічний показник перевищення видатків над доходами. Він одночасно виступає об'єктом нормативного регулювання, оскільки держава через бюджетне законодавство регламентує процес формування, затвердження, виконання та фінансування бюджету, а також визначає допустимі інструменти покриття нестачі коштів. У дослідженні, присвяченому правовому регулюванню дефіциту бюджету в умовах воєнного стану, наголошується, що навіть за негативного характеру бюджетний дефіцит не завжди є критичним явищем, оскільки й високорозвинені держави можуть функціонувати за наявності дефіциту. Водночас його допустимість напряму залежить від правових механізмів контролю, структури джерел фінансування та боргових наслідків для держави [8, с. 73-84].

Базовим джерелом правового регулювання дефіциту бюджету в Україні є бюджетне законодавство, насамперед приписи Бюджетного кодексу України, які визначають основи організації бюджетної системи, засади її функціонування та правила складання і виконання бюджету, а також джерела фінансування дефіциту. У сучасних умовах ці норми не залишаються статичними, а

потребують оновлення відповідно до нових викликів, зокрема до впровадження цифрових інструментів у фінансову систему, дії правового режиму воєнного стану, зростання ролі державного боргу та необхідності підвищення прозорості руху публічних коштів [6, с. 111-116]. Дмитренко прямо підкреслює, що в умовах цифровізації фінансової системи удосконалення фінансового законодавства має бути спрямоване на забезпечення якісних фінансових послуг, підвищення прозорості та узгодження українського правового середовища зі стандартами Європейського Союзу [16, с. 3-18].

Сучасний етап розвитку бюджетного законодавства України характеризується поєднанням двох паралельних тенденцій. Перша пов'язана з посиленням спеціального правового регулювання, зумовленого воєнним станом, коли бюджетна політика підпорядковується завданням оборони держави, забезпечення безпеки та підтримання критично важливих соціальних функцій [21, с. 156-160]. Друга тенденція полягає в розширенні цифрових механізмів управління публічними фінансами, електронного документообігу, електронного аудиту та контролю за використанням бюджетних ресурсів [6, с. 111-116]. Саме поєднання цих двох напрямів формує сучасне бачення правового регулювання бюджетного дефіциту в Україні.

Запровадження воєнного стану істотно вплинуло на підходи до бюджетної політики і до самого сприйняття бюджетного дефіциту. У мирний період значне перевищення видатків над доходами, як правило, оцінюється як негативний сигнал фінансової нестійкості, тоді як в стані війни бюджетний дефіцит набуває ознак вимушеного та частково об'єктивного явища. Це пов'язано з різким нарощуванням витрат на сектор безпеки і оборони, потребою у фінансуванні соціальних виплат, допомозі внутрішньо переміщеним особам, відбудові пошкодженої інфраструктури та збереженні базової керованості держави. Саме тому сучасні тенденції формування дефіциту бюджету в Україні слід аналізувати крізь призму воєнних змін у бюджетній політиці, а не лише через традиційні критерії фінансової рівноваги [16, с. 3-18].

Значну роль у правовому регулюванні дефіциту бюджету відіграє визначення джерел його фінансування. У статті Касьяненко, Миколаєнко та Підгородецького наголошено, що відповідно до бюджетного законодавства до таких джерел належать кошти від внутрішніх і зовнішніх внутрішніх і зовнішніх запозичень, доходів від приватизації державного майна, повернення раніше розміщених бюджетних коштів із депозитів та інші законодавчо визначені ресурси. Окрему увагу автори звертають на роль військових облігацій та іноземних інвестицій у період воєнного стану як важливих засобів підтримання бюджетної спроможності держави. Таким чином, дефіцит бюджету у правовому полі України не лише визнається як наявна реальність, а й забезпечується конкретними законними механізмами фінансування [8, с. 73-84].

Разом із тим саме законодавче закріплення джерел фінансування дефіциту не розв'язує проблему його безпечності для держави. Важливим напрямом сучасного правового розвитку є удосконалення норм, що стосуються державного боргу, оптимізації його структури, балансу внутрішніх і зовнішніх запозичень та порядку погашення боргових зобов'язань. Автори обґрунтовують, що для поліпшення позицій держави щодо боргових зобов'язань необхідне подальше вдосконалення законодавчої бази, яка б чітко регулювала питання обсягів, структури та джерел погашення державного боргу. Це означає, що сучасне правове регулювання бюджетної незбалансованості державного бюджету в Україні дедалі тісніше переплітається із правовим регулюванням боргової політики [21, с. 156-160].

Ще однією важливою тенденцією є зростання значення прозорості та цифрового контролю у бюджетній сфері. Дмитренко підкреслює, що цифрові технології у фінансовій системі не лише спрощують оброблення фінансової інформації та адміністрування контрольної діяльності, а й сприяють ефективнішому виявленню порушень фінансового законодавства. Авторка звертає увагу на потребу удосконалення Бюджетного кодексу України та Закону України «Про відкритість використання публічних коштів», а також неодмінно Закону України «Про Рахункову палату» у частині забезпечення відкритості

результатів контролю за дотриманням бюджетного законодавства та використанням публічних ресурсів. Отже, сучасні тенденції формування проблематику дефіциту державного бюджету не можна відокремити від тенденцій цифровізації публічних фінансів і посилення відкритості бюджетного процесу.

Цифровізація фінансової системи також змінює практику правового забезпечення податкових і бюджетних процедур [48, с. 7-12]. За висновками Дмитренко, широке впровадження електронного документообігу, електронного аудиту і відповідного програмного забезпечення повинно супроводжуватися внесенням змін до Податкового кодексу України та інших нормативних актів. Це має значення і для бюджетного дефіциту, оскільки ефективність адміністрування доходів бюджету, швидкість фінансового контролю та рівень прозорості використання коштів прямо впливають на стан бюджетної збалансованості. Інакше кажучи, сучасний підхід до правового регулювання дефіциту вже не обмежується класичними бюджетними нормами, а включає інструменти цифрового фінансового управління [6, с. 111-116].

У свою чергу, дослідження Овчаренко акцентує увагу на особливостях бюджетної політики саме у період воєнного стану. Уже сам предмет статті вказує на те, що бюджетна політика України в таких умовах потребує окремого аналізу і спеціальних підходів до правового забезпечення. Це дозволяє зробити висновок, що сучасні тенденції формування дефіциту державного бюджету України визначаються не лише загальними макроекономічними факторами, а й трансформацією функцій бюджету під час війни, коли домінуючими стають оборонні, безпекові та стабілізаційні пріоритети [21, с. 156-160]. У таких умовах бюджетний дефіцит постає не просто фінансовим дисбалансом, а юридично опосередкованим наслідком зміни державних пріоритетів.

Сучасні тенденції формування бюджетної незбалансованості державного бюджету України також пов'язані з поступовою європеїзацією фінансового законодавства. Дмитренко наголошує, що оновлення законодавства у сфері фінансових відносин має здійснюватися відповідно до стандартів права

Європейського Союзу [6, с. 111-116]. Це дає підстави стверджувати, що подальше вдосконалення правового регулювання бюджетного дефіциту має відбуватися з урахуванням таких принципів, як прозорість бюджетного процесу, цифрова відкритість даних, підзвітність органів контролю, передбачуваність боргової політики та правова визначеність щодо джерел фінансування дефіциту. У зазначеному контексті оновлення бюджетного законодавства виступає не лише внутрішньою потребою держави, а й елементом її євроінтеграційного курсу.

Отже, правове регулювання дефіцит державного бюджету України на сучасному етапі визначається поєднанням традиційних бюджетно правових механізмів і нових підходів, зумовлених воєнним станом, цифровізацією фінансової системи та потребою удосконалення боргової політики. Сучасні тенденції формування бюджетної незбалансованості державного бюджету України виявляються у підвищенні значення нормативного врегулювання джерел його фінансування, посиленні значення контролю за використанням публічних коштів, розширенні цифрових інструментів управління фінансами та адаптації бюджетної політики до умов війни. За таких обставин ефективність правового регулювання бюджетного дефіциту визначатиметься не лише формальною наявністю правових норм, а й їх здатністю забезпечувати фінансову стійкість держави, прозорість бюджетного процесу та збалансованість між поточними потребами країни і її довгостроковими фінансовими можливостями [51, с. 10-18].

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ДЕФІЦИТУ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ

2.1 Аналіз динаміки дефіциту державного бюджету України

Дефіцит бюджету України є одним із найбільш значущих та важливих узагальнюючих показників стану державних фінансів, оскільки саме через нього відображається реальна збалансованість бюджетної системи, співвідношення між фінансовими ресурсами держави та масштабами її зобов'язань, а також рівень спроможності уряду забезпечувати виконання основних соціальних, економічних, оборонних і управлінських функцій [10, с. 16-17]. Його величина дає змогу оцінити, наскільки доходи бюджету відповідають потребам держави у фінансуванні видатків, якою є залежність бюджетної системи від внутрішніх і зовнішніх джерел покриття нестачі коштів, а також яким є фактичний рівень фіскальної стійкості країни. Саме тому дослідження бюджетного дефіциту має не лише статистичне, а й важливе аналітичне значення, оскільки дозволяє виявити глибину бюджетних дисбалансів, простежити зміни у пріоритетах бюджетної політики та оцінити вплив кризових явищ на функціонування державних фінансів [26, с. 124-130].

Дослідження дефіциту державного бюджету України в останні роки дає підстави говорити про істотну трансформацію як самої бюджетної політики, так і загальних умов формування державних фінансових ресурсів. Якщо у 2020-2021 роках дефіцит бюджету визначався переважно негативними наслідками пандемії COVID 19, скороченням економічної активності, зменшенням окремих податкових надходжень та необхідністю реалізації антикризових заходів, то вже з 2022 року ситуація набула принципово нового характеру. Початок повномасштабної війни спричинив різке збільшення бюджетних потреб держави, що проявилось у стрімкому зростанні видатків на забезпечення національної безпеки та оборони, соціальну підтримку населення, допомогу внутрішньо переміщеним особам, відновлення зруйнованих інфраструктурних

об'єктів, забезпечення енергетичної стійкості та фінансування інших критично важливих напрямів. Одночасно з цим відбулося суттєве ослаблення частини економічної бази, що негативно позначилося на можливостях формування доходів бюджету.

Таким чином, упродовж досліджуваного періоду дефіцит державного бюджету України еволюціонував від відносно контрольованого антикризового інструменту до масштабного системного явища, що стало невід'ємною рисою функціонування державних фінансів в умовах воєнної економіки [12, с. 26-48]. Його формування після 2022 року було зумовлене не лише традиційними бюджетними дисбалансами, а й винятковими обставинами, пов'язаними з необхідністю забезпечення життєздатності держави в умовах війни, втрати частини виробничого, інфраструктурного та людського потенціалу, а також підвищенням залежності бюджету від міжнародної фінансової підтримки та боргових механізмів. За таких умов дефіцит державного бюджету характеризується набуттям не просто кількісного, а якісно нового змісту, оскільки виступає одночасно наслідком кризових процесів і вимушеним інструментом адаптації бюджетної політики до надзвичайних умов.

Як свідчать офіційні матеріали Міністерства фінансів України, у 2020-2024 роках дефіцит державного бюджету збільшився у кілька разів, а його частка у валовому внутрішньому продукті після 2021 року значно перевищила докризові межі [52]. Це говорить про істотне посилення бюджетної незбалансованості та що в сучасній економічній ситуації дефіцит бюджету слід вважати одним із визначальних індикаторів фіскального напруження, який відображає як масштаб воєнних і соціально економічних викликів, так і межі фінансових можливостей держави. Водночас така динаміка зумовлює потребу у детальному аналізі не лише абсолютного розміру дефіциту, а й чинників його формування, джерел фінансування та наслідків для боргової стійкості, бюджетної безпеки і подальшого економічного розвитку України [52].

Таблиця 2.1.

Динаміка дефіциту державного бюджету України у 2020-2025 роках

Рік	Дефіцит державного бюджету, млрд грн	Дефіцит, % ВВП
2020	217,6	5,2
2021	197,9	3,8
2022	914,9	17,6
2023	1 336,8	20,4
2024	1 359,4	17,9
2025	1 630,0	17,7

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Наведені дані свідчать, що за підсумками 2020 року дефіцит державного бюджету України склав 217,6 млрд грн, або 5,2 % ВВП, що стало одним із найбільш відчутних проявів дестабілізації державних фінансів унаслідок пандемії COVID-19 [52].

Такий рівень дефіциту був зумовлений одночасною дією кількох негативних чинників. Насамперед істотне уповільнення господарської активності, скорочення виробничих обсягів, зменшення активності підприємницького сектору та зниження споживчого попиту негативно позначилися на доходній частині бюджету. Крім того, держава була змушена оперативно реагувати на нові соціально-економічні виклики шляхом збільшення фінансування медичної сфери, підтримки населення, реалізації антикризових програм та забезпечення стабільного функціонування бюджетної системи в умовах невизначеності [53]. Отже, дефіцит 2020 року став результатом поєднання зниження бюджетних надходжень із необхідністю здійснення додаткових витрат, які мали невідкладний і суспільно важливий характер.

Водночас уже у 2021 році простежувалася певна стабілізація бюджетної ситуації. За підсумками року дефіцит державного бюджету знизився до 197,9

млрд грн, або 3,8% ВВП, що свідчило про часткове покращення фінансового стану держави порівняно з попереднім періодом [52]. Таке зниження було пов'язане з поступовим відновленням економічної активності, пожвавленням внутрішнього ринку, збільшенням окремих доходів бюджету та зменшенням гостроти кризових явищ, характерних для періоду найсильнішого пандемічного шоку. Крім того, у 2021 році бюджетна політика вже функціонувала в умовах більшої адаптованості до нових економічних обставин, що дало змогу певною мірою знизити навантаження на бюджет і забезпечити відносно скорочення дефіциту [52]. Таким чином, 2021 рік можна розглядати як період часткового відновлення фіскальної збалансованості, коли у функціонуванні бюджетної системи України проявилися ознаки часткового відновлення після пандемічної кризи.

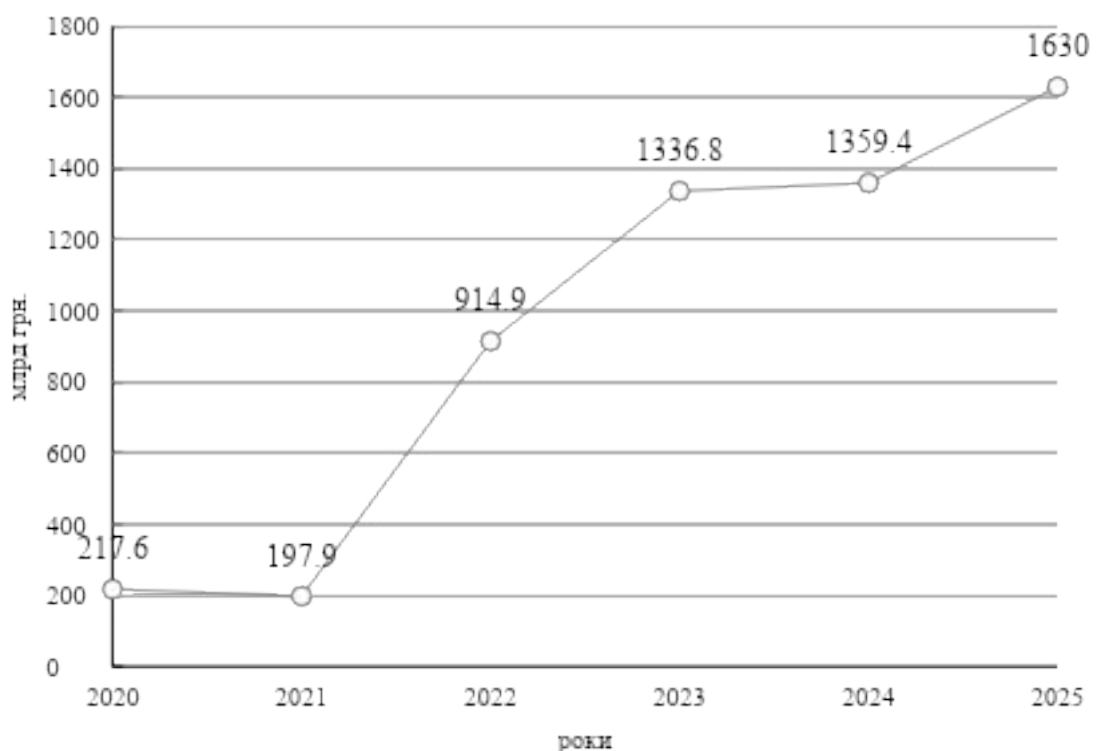

Рис. 2.1. Дефіцит державного бюджету, млрд грн

Проте така позитивна тенденція виявилася нетривалою. Адже вже у 2022 році тенденція дефіциту державного бюджету України зазнала кардинальних змін, оскільки початок повномасштабної війни зумовив різке погіршення стану державних фінансів [52]. За підсумками року дефіцит бюджету зріс до 914,9 млрд грн, або 17,6 % ВВП, що стало безпрецедентним стрибком порівняно з 2021

роком. У номінальному вираженні його абсолютний обсяг збільшився більш ніж у 4,6 раза, що свідчить про глибоку трансформацію самої природи бюджетної незбалансованості. Якщо у 2020-2021 роках дефіцит здебільшого був пов'язаний із циклічними кризовими явищами та антикризовими заходами, то у 2022 році він уже набув яскраво вираженого воєнного характеру [52]. У цей період бюджетна система України функціонувала в надзвичайних умовах, коли держава була змушена різко підвищити обсяги фінансування сфери національної безпеки та оборони, підтримку критичної інфраструктури, забезпечення соціальних виплат, гуманітарну підтримку населення, соціальну допомогу внутрішньо переміщеним особам та фінансування інших напрямів, пов'язаних із збереженням функціональності країни [53].

Крім різкого зростання видаткового навантаження, на поглиблення дефіциту у 2022 році суттєво вплинуло і звуження доходної бази бюджету. Воєнні дії спричинили руйнування виробничих потужностей, зниження ділової активності, скорочення логістичних можливостей, зменшення обсягів зовнішньоекономічної діяльності та послаблення економічного потенціалу країни, що прямо позначилося на обсягах бюджетних надходжень [52]. За таких умов бюджетний дефіцит став не просто наслідком неправильного співвідношення між доходами та видатками, а прямим відображенням функціонування держави в умовах війни, коли обсяг необхідних витрат об'єктивно перевищував можливості їх покриття за рахунок внутрішніх доходів. Саме тому 2022 рік став переломним у динаміці бюджетного дефіциту України, адже від цього моменту його масштаби і структура почали визначатися передусім воєнними чинниками [52].

У 2023 році тенденція до поглиблення бюджетної незбалансованості не лише збереглася, а й набула ще більш вираженого характеру. Дефіцит державного бюджету України підвищився до 1 336,8 млрд грн, або 20,4% ВВП, що стало найвищим значенням за досліджуваний період [54]. Це означає, що, попри адаптацію фінансової системи до воєнних умов, загальний тиск на бюджет продовжував посилюватися. Така динаміка пояснюється тим, що у 2023 році

держава продовжувала нести надзвичайно великі витрати на сектор безпеки й оборони, фінансувати соціальні програми, утримувати бюджетну сферу, відновлювати пошкоджені об'єкти інфраструктури та забезпечувати реалізацію базових функцій держави в умовах триваючої війни [52]. Водночас навіть за умов міжнародної фінансової підтримки і надходження зовнішніх ресурсів внутрішня доходна база бюджету не могла повною мірою компенсувати настільки масштабне зростання видатків. У результаті дефіцит бюджету в 2023 році не лише зберігся на критично високому рівні, а й перевищив показники попереднього року як в абсолютному, так і у відносному вимірі [52].

Окремо слід підкреслити, що рівень дефіциту у 20,4% ВВП є надзвичайно високим з погляду вимог фіскальної стійкості. Це дає підстави стверджувати, що у 2023 році бюджетна система України перебувала під впливом найвищого фінансового напруження, коли підтримання її життєздатності було можливим лише за рахунок активного використання боргових механізмів, зовнішнього фінансування та міжнародної допомоги [53]. Таким чином, 2023 рік можна охарактеризувати як період пікового дефіциту державного бюджету України, коли фінансова система держави перебувала під одночасним впливом масштабних воєнних потреб, високої соціальної напруги та обмежених внутрішніх можливостей бюджетного забезпечення.

У 2024 році дефіцит державного бюджету України зберігся надзвичайно високим і становив 1 359,4 млрд грн [52]. У порівнянні з 2023 роком його номінальний обсяг ще дещо зріс, однак у відносному вимірі спостерігалось певне зниження до 17,9% ВВП. Це дає змогу зробити висновок про певну стабілізацію бюджетної ситуації, але не про подолання самої проблеми. Зниження частки дефіциту у ВВП означає лише деяке сповільнення темпів поглиблення бюджетної незбалансованості, однак не змінює того факту, що державні фінанси України продовжували функціонувати в умовах надзвичайно високого фіскального навантаження. Бюджет 2024 року й надалі залишався глибоко дефіцитним, що було пов'язано зі збереженням високого рівня оборонних видатків, потребою у фінансуванні соціальної сфери, підтримкою критичної

інфраструктури, реалізацією відновлювальних заходів та необхідністю забезпечення макрофінансової стійкості держави [52].

Отже, дослідження змін бюджетного дефіциту України протягом 2020-2025 років дозволяє виділити кілька послідовних відрізків його розвитку. Період 2020-2021 років формувався під визначальним впливом пандемічних чинників і характеризувався відносно помірною бюджетною незбалансованістю, яка наприкінці цього етапу виявила ознаки часткового послаблення. Наступний відрізок пов'язаний із 2022 роком, коли внаслідок повномасштабного вторгнення бюджетний дефіцит різко зріс і перетворився на вимушений елемент функціонування державних фінансів [52]. Упродовж 2023-2024 років дефіцитність бюджету закріпилася на надзвичайно високому рівні, що відображало функціонування держави в умовах воєнної економіки та стійкого фіскального напруження. За цих обставин бюджетний дефіцит уже не можна оцінювати як тимчасове відхилення, оскільки він став постійною характеристикою бюджетної системи та зумовив потребу в поглибленому аналізі факторів його виникнення, джерел фінансування й наслідків для фінансової стійкості держави [37, с. 70-80].

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що після 2021 року бюджетна система України перейшла до режиму стійкого великомасштабного дефіциту, який має воєнну природу і потребує постійного залучення значних фінансових ресурсів для покриття нестачі коштів. Якщо у 2020-2021 роках дефіцит ще можна було розглядати як наслідок тимчасових кризових явищ і антикризового фіскального реагування, то починаючи з 2022 року він став відображенням глибокої трансформації умов функціонування державних фінансів України. Саме тому сучасна динаміка дефіциту державного бюджету говорить не лише про кількісне зростання його обсягів, а й про зміну його економічної природи, що обумовлює доцільність подальшого всебічного дослідження причин формування, боргових ризиків та можливих напрямів скорочення [33, с. 148-154].

Таблиця 2.2.

Абсолютний приріст дефіциту державного бюджету України у 2020-2025

Рік	Дефіцит, млрд грн	Абсолютна зміна до попереднього року, млрд грн	Темп зміни, %
2020	217,6	-	-
2021	197,9	-19,7	-9,1
2022	914,9	717,0	362,3
2023	1 336,8	421,9	46,1
2024	1 359,4	22,6	1,7
2025	1 630,0	270,6	19,9

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Розрахунок абсолютних змін дефіциту державного бюджету України надає змогу значно глибше оцінити не лише сам факт його зростання або скорочення, а й інтенсивність бюджетних дисбалансів на кожному етапі досліджуваного періоду. Якщо загальні показники дефіциту відображають його масштаб у певному році, то аналіз абсолютного приросту та темпів зміни дозволяє встановити, наскільки різкими були коливання бюджетної незбалансованості, у який момент відбулося кардинальне порушення фіскальної рівноваги, а також коли почали проявлятися ознаки хоча б відносної стабілізації [43, с. 130-141]. Саме тому розгляд дефіциту в динаміці через абсолютні зміни має важливе аналітичне значення, оскільки він дає можливість не лише фіксувати величину бюджетного розриву, а й оцінювати швидкість його формування та ступінь фінансового навантаження на бюджетну систему держави [17, с. 162-180].

У 2021 році порівняно з 2020 роком відбулося зменшення дефіциту державного бюджету на 19,7 млрд грн, або на 9,1%. Це був єдиний випадок зниження дефіциту у межах досліджуваного періоду, що має особливе аналітичне значення. Така динаміка свідчила про певне послаблення кризового тиску на бюджетну систему після найгострішої фази пандемії. Скорочення дефіциту означало, що у 2021 році державні фінанси частково відновилися, а співвідношення між доходами і видатками наблизилося до відносно більш

збалансованого стану. Це було пов'язано з поживленням економічної активності, поступовим відновленням податкової бази, збільшенням бюджетних надходжень та меншою потребою у надзвичайних антикризових видатках, які були характерними для попереднього року [35, с. 317-331]. Водночас навіть за наявності позитивної динаміки не можна стверджувати, що бюджетна проблема була повністю подолана, оскільки дефіцит залишався суттєвим і продовжував свідчити про наявність фіскального дисбалансу. Проте саме 2021 рік став періодом відносної стабілізації, коли з'явилися підстави говорити про часткове відновлення стійкості державних фінансів після пандемічного шоку.

Уже в 2022 році ситуація змінилася кардинально. Абсолютний приріст дефіциту порівняно з 2021 роком становив 717,0 млрд грн, або понад 362%, що є безпрецедентним стрибком за весь досліджуваний період. Такий масштаб приросту свідчить не просто про погіршення бюджетної ситуації, а про її якісний злам. Якщо у попередні роки зміни дефіциту ще залишалися в межах відносно прогнозованої фіскальної динаміки, то у 2022 році бюджетна система України зазнала шокowego навантаження. Саме цей рік став моментом переходу від помірної або керованої бюджетної незбалансованості до режиму глибокого воєнного дефіциту. Настільки різке зростання було зумовлене одночасною дією кількох чинників. По перше, відбулося стрімке збільшення видатків на національну безпеку й оборону, що стало прямим наслідком повномасштабної війни. По друге, зросла потреба у фінансуванні соціальних виплат, допомоги внутрішньо переміщеним особам, гуманітарних програм, підтримки критичної інфраструктури та забезпечення базових функцій держави. По третє, війна призвела до суттєвого послаблення доходної бази бюджету через падіння виробництва, втрату частини економічного потенціалу, порушення логістичних ланцюгів і скорочення ділової активності. У сукупності це спричинило не просто зростання дефіциту, а фактичний вибух бюджетної незбалансованості, який вивів державні фінанси на зовсім інший рівень фіскального навантаження.

У 2023 році зростання дефіциту продовжилося, хоча його темпи вже не були настільки стрімкими, як у 2022 році. Абсолютний приріст становив ще

421,9 млрд грн, або 46,1%. Це означає, що бюджетний дефіцит і надалі поглиблювався, проте характер змін дещо трансформувався. Якщо 2022 рік був роком різкого обвалу бюджетної рівноваги, то 2023 рік став періодом закріплення нового стану бюджетної системи, коли великомасштабний дефіцит перетворився на стійку ознаку функціонування державних фінансів. З одного боку, темпи приросту суттєво знизилися порівняно з шоковим 2022 роком, що може свідчити про певну адаптацію бюджетної політики до умов війни. З іншого боку, сам факт подальшого збільшення дефіциту на понад 421 млрд грн вказує на те, що державний бюджет продовжував перебувати під надзвичайно сильним тиском. У цей період держава змушена була одночасно фінансувати воєнні потреби, соціальні програми, відновлення інфраструктури, підтримку енергетичної стійкості та поточне функціонування бюджетної сфери. Таким чином, 2023 рік показав, що навіть за певної адаптації державних фінансів до воєнного режиму дефіцит не лише не скоротився, а й досяг нового максимуму.

У 2024 році дефіцит державного бюджету формально збільшився лише на 22,6 млрд грн, або на 1,7%. Порівняно з попередніми роками це дуже незначний приріст, який може розглядатися як ознака певної відносної стабілізації абсолютного обсягу дефіциту. Проте такий висновок потребує обережного трактування. Сам по собі низький темп приросту ще не означає покращення бюджетної ситуації у повному розумінні. Насамперед це свідчить про те, що після різкого розширення бюджетного розриву у 2022 році та його подальшого нарощування у 2023 році у 2024 році дефіцит закріпився на вже надзвичайно високому рівні. Тобто мова йде не про подолання бюджетної незбалансованості, а радше про її фіксацію в межах нового воєнного фінансового режиму. Навіть незначне збільшення у 2024 році відбулося на тлі вже критично високої бази попереднього року, а тому не може розглядатися як свідчення повноцінного оздоровлення державних фінансів. Навпаки, це означає, що бюджетна система певною мірою адаптувалася до функціонування в умовах великого дефіциту, але сама проблема залишилася невирішеною.

Отже, аналіз абсолютних змін і темпів приросту дефіциту державного бюджету України дозволяє виокремити три чіткі етапи його динаміки. Перший етап охоплює 2020-2021 роки, коли дефіцит залишався відносно контрольованим і навіть дещо скоротився. Цей період можна охарактеризувати як фазу пандемічного фіскального напруження з подальшим частковим відновленням бюджетної рівноваги. Хоча дефіцит у ці роки був суттєвим, темпи його зміни ще не свідчили про системний злам бюджетної моделі. Другий етап припадає на 2022 рік, коли через війну відбулося різке і безпрецедентне порушення бюджетної рівноваги. Саме в цей момент дефіцит перестав бути відносно локальним або циклічним явищем і перетворився на центральну характеристику функціонування державних фінансів. Третій етап охоплює 2023-2024 роки, коли дефіцит закріпився на надзвичайно високому рівні та став характерною ознакою функціонування державних фінансів України в умовах воєнної економіки. У межах цього етапу бюджетна система вже не переживає момент шокового обвалу, але продовжує працювати в стані хронічної великомасштабної незбалансованості [54].

Такий поділ на етапи має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє точніше зрозуміти не лише послідовність змін у динаміці дефіциту, а й трансформацію самої природи бюджетної проблеми. Якщо на першому етапі дефіцит був переважно наслідком тимчасових кризових явищ і антикризових заходів, то на другому етапі він виник як наслідок воєнного шоку, а на третьому етапі набув характеру стійкого структурного елемента державних фінансів [33, с. 148-154]. Саме це свідчить про те, що подальший аналіз дефіциту державного бюджету України повинен здійснюватися не лише у площині його кількісних показників, а й у контексті причин формування, джерел покриття, боргових наслідків та впливу на загальну фінансову безпеку держави.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що розрахунок абсолютних змін і темпів приросту дефіциту державного бюджету України дає змогу побачити не просто поступове збільшення бюджетного розриву, а глибоку структурну трансформацію фінансової системи держави. Починаючи з 2022 року

бюджетний дефіцит уже не є тимчасовою реакцією на окремі кризові явища, а виступає стійким наслідком функціонування держави в умовах війни, масштабних видаткових потреб і недостатності внутрішніх фінансових ресурсів. Саме тому його сучасна динаміка свідчить про необхідність комплексного перегляду підходів до забезпечення бюджетної збалансованості, управління державними фінансами та пошуку довгострокових механізмів зниження дефіциту.

Таблиця 2.3.

Окремі показники виконання державного бюджету України у 2020-2025 роках

Показник	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Дефіцит державного бюджету, млрд грн	217,6	197,9	914,9	1 336,8	1 359,4	1 630,0
Дефіцит, % ВВП	5,2	3,8	17,6	20,4	17,9	17,7
Видатки державного бюджету, млрд грн	1 288,1	1 490,3	2 706,0	понад 4 000,0	4 488,3	5 450,0
Видатки на безпеку і оборону, млрд грн	249,1	267,3	1 537,0	2 650,0	2 975,8	2 700,0

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Дані таблиці 2.3 дають підстави стверджувати, що динаміка дефіциту державного бюджету України у 2022-2024 роках безпосередньо пов'язана зі стрімким зростанням державних видатків, насамперед на сектор безпеки й оборони [54]. Саме в цей період видаткова частина бюджету зазнала кардинальної трансформації, оскільки в умовах повномасштабної війни держава

була змушена зосередити основний фінансовий ресурс на забезпеченні обороноздатності, фінансуванні Збройних Сил України, підтримці силових структур, закупівлі озброєння, військової техніки, матеріально технічного забезпечення, логістики, відновленні пошкоджених об'єктів критичної інфраструктури, а також на виконанні низки супутніх соціальних і гуманітарних зобов'язань [55]. За таких обставин саме видатки на національну безпеку й оборону стали домінуючим елементом видаткового навантаження на державний бюджет і визначальним чинником формування його дефіциту

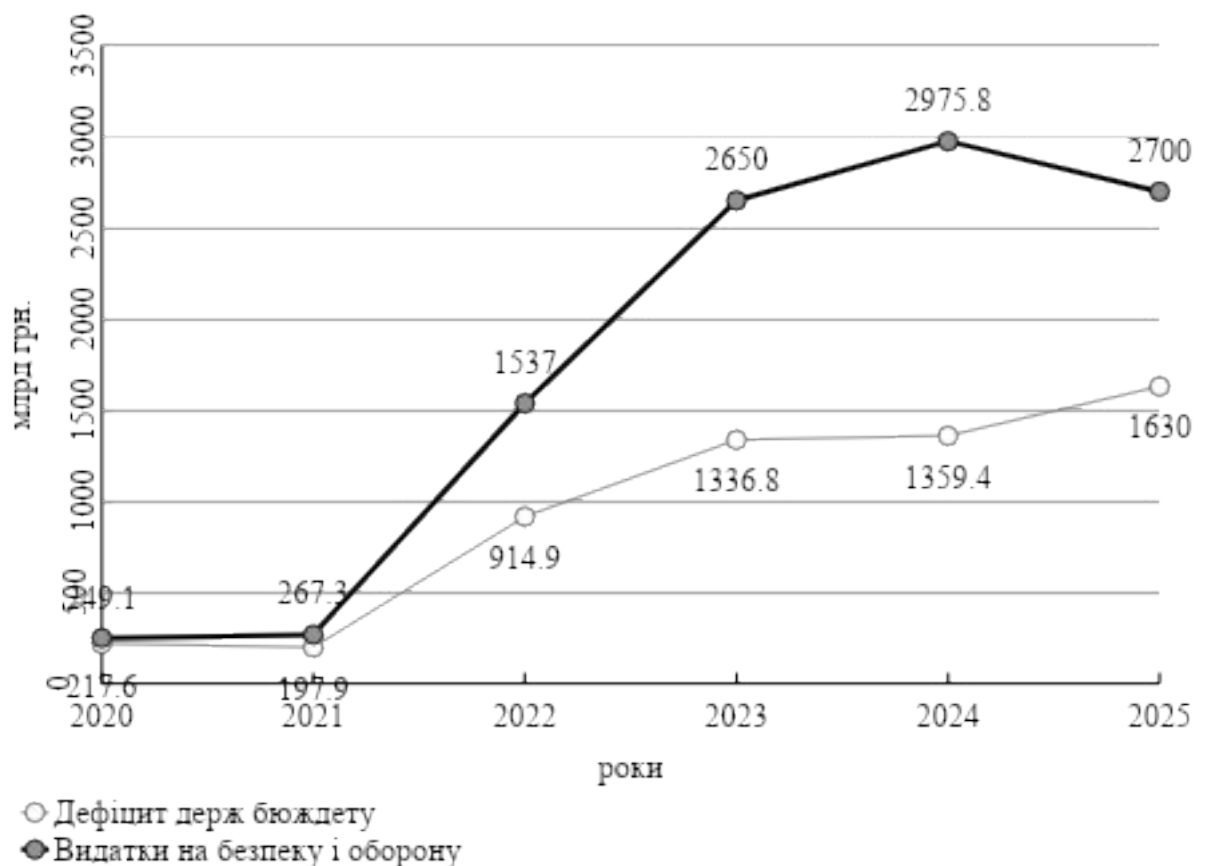

Рис. 2.2. Динаміка видатків на безпеку і оборону

У 2022 році відповідні видатки становили 1 537,0 млрд грн, що вже саме по собі є надзвичайно значним показником, особливо якщо враховувати, що до початку повномасштабної війни структура державних витрат була значно більш збалансованою між соціальними, економічними, управлінськими та безпековими потребами [54]. У 2023 році ці видатки зросли вже до 2,65 трлн грн, тобто більш ніж на 1,1 трлн грн порівняно з попереднім роком. Це свідчить про

подальше посилення воєнного характеру бюджетної політики України. У 2024 році видатки на безпеку й оборону досягли 2 975,8 млрд грн, що означає збереження тенденції до їх подальшого збільшення навіть після проходження початкового шокового етапу війни [54]. Отже, за три роки оборонний компонент бюджету фактично перетворився на головний чинник видаткового тиску на державні фінанси, підпорядкувавши собі значну частину бюджетного ресурсу і визначивши нову логіку формування державних витрат [54].

Особливість цього процесу полягає в тому, що в умовах війни нарощування оборонних видатків не є факультативним або вибіркоким рішенням уряду, а має об'єктивно необхідний характер. Держава не може відмовитися від фінансування оборонного сектору або істотно обмежити його без прямої загрози національній безпеці та самому існуванню країни. Саме тому різке збільшення видатків на безпеку й оборону слід розглядати не як наслідок неефективного бюджетного планування, а як вимушену форму адаптації бюджетної системи до екстремальних умов воєнного часу [54]. Водночас така адаптація неминуче мала ціну у вигляді масштабного зростання дефіциту бюджету, оскільки внутрішня дохідна база держави не могла в короткі строки забезпечити покриття настільки різкого і тривалого розширення видаткових потреб.

Важливо враховувати і те, що збільшення оборонних видатків впливало на дефіцит державного бюджету не лише прямо, через безпосереднє зростання витрат, а й опосередковано, через зміну всієї структури бюджетної системи. Значна концентрація коштів у секторі безпеки й оборони означала, що держава водночас повинна була зберігати фінансування соціальних виплат, освіти, охорони здоров'я, функціонування органів влади, інфраструктурного відновлення та інших життєво необхідних напрямів. Отже, бюджет опинився під подвійним тиском [32, с. 106-114]. З одного боку, оборонні потреби вимагали постійного збільшення асигнувань, а з іншого боку, зберігалася потреба фінансувати широкий спектр цивільних функцій держави. Саме така багатовекторність бюджетного навантаження значною мірою пояснює, чому

навіть за умов надходження міжнародної фінансової допомоги, грантової підтримки та активного використання внутрішніх і зовнішніх запозичень дефіцит бюджету залишався надзвичайно високим [54].

Міжнародна фінансова допомога відіграла важливу роль у підтриманні бюджетної спроможності України, однак вона не змогла повністю нейтралізувати дефіцитний розрив. Це пояснюється тим, що масштаби воєнних видатків були настільки значними, що навіть великі обсяги зовнішньої підтримки покривали лише частину загальних бюджетних потреб. Крім того, залучення запозичень і зовнішніх ресурсів хоч і дозволяло забезпечувати поточну ліквідність бюджету, водночас не усувало самого факту структурної незбалансованості між доходами і видатками [45, с. 132-142]. Іншими словами, міжнародна допомога та боргові механізми стали інструментом фінансування дефіциту, але не його подолання. Саме тому у 2022-2024 роках високий рівень дефіциту зберігався попри значну підтримку з боку міжнародних партнерів [54].

Окремої уваги потребує порівняння показників 2023 і 2024 років. Слід звернути увагу на те, що дефіцит бюджету у 2023 році був вищим не лише в абсолютному вимірі, а й за часткою у ВВП, ніж у 2024 році [55]. Це дає підстави стверджувати, що у 2023 році бюджетна система функціонувала в умовах максимальної фіскальної напруги, коли сукупний тиск воєнних і соціально економічних потреб на державні фінанси досяг свого пікового значення. Саме у 2023 році дефіцит у відносному вимірі сягнув 20,4 % ВВП, що свідчило про найбільший за досліджуваний період розрив між фінансовими потребами держави та її ресурсними можливостями. Відповідно, навіть подальше зростання номінального обсягу дефіциту у 2024 році не змінює того факту, що піковий рівень бюджетної незбалансованості у відсотковому співвідношенні був зафіксований саме роком раніше [55].

Той факт, що у 2024 році дефіцит у відносному вимірі знизився до 17,9 % ВВП, попри подальше збільшення його номінального обсягу, справді дає підстави говорити про певне відносне вирівнювання бюджетної ситуації [55]. Однак таке покращення має лише частковий характер і не повинно оцінюватися

як свідчення реального оздоровлення державних фінансів. Насамперед ідеться про те, що навіть за деякого зниження питомої ваги дефіциту у ВВП його рівень залишався надзвичайно високим з точки зору фіскальної стійкості. Показник у 17,9 % ВВП для державного бюджету є критичним, оскільки суттєво перевищує традиційно прийнятні межі бюджетної збалансованості та вказує на збереження масштабної залежності бюджету від зовнішніх джерел фінансування і боргових механізмів.

Більше того, саме по собі відносне зниження дефіциту у 2024 році не означає послаблення всіх ризиків для державних фінансів. Навпаки, воно може свідчити лише про те, що бюджетна система певною мірою адаптувалася до функціонування в умовах надвисоких воєнних видатків і великомасштабного дефіциту. Така адаптація не ліквідує проблему, а лише переводить її в більш стабілізовану, але все ще надзвичайно напружену форму. Іншими словами, у 2024 році можна говорити не про нормалізацію бюджетної ситуації, а про закріплення нового рівня хронічно високої бюджетної незбалансованості, який став типовим для державних фінансів України у воєнний період [55].

У цьому контексті важливо підкреслити, що висока частка дефіциту у ВВП у 2023 році та її лише часткове зниження у 2024 році відображають не короткострокове відхилення, а стійкий характер фіскальної напруги. Це означає, що проблема дефіциту державного бюджету України у 2022-2024 роках не може розглядатися лише як наслідок тимчасового зростання окремих видатків. Вона є результатом глибокої зміни умов функціонування держави, коли бюджет був змушений одночасно забезпечувати обороноздатність країни, соціальну стійкість суспільства, базове функціонування економіки та фінансування критично важливих сфер у ситуації зменшення або обмеження частини внутрішніх ресурсів [54, 55].

Отже, аналіз даних таблиці 2.3 переконливо доводить, що у 2022-2024 роках саме стрімке зростання видатків на сектор безпеки й оборони стало головним чинником формування і поглиблення дефіциту державного бюджету України [54]. Воєнний характер цих витрат, їх об'єктивна необхідність і

тривалість зумовили трансформацію всієї бюджетної системи, а дефіцит став невід’ємним елементом її функціонування в умовах воєнної економіки. Водночас порівняння показників 2023 і 2024 років дає підстави говорити лише про часткове відносне вирівнювання бюджетної ситуації, але не про подолання фіскальної напруги, оскільки навіть 17,9 % ВВП залишаються надзвичайно високим показником, який свідчить про збереження глибокої бюджетної незбалансованості та значного тиску на державні фінанси [55].

Таблиця 2.4.

Характеристика етапів динаміки дефіциту державного бюджету України у
2020-2025 роках

Період	Характеристика етапу	Основні чинники
2020-2021	Період відносно помірною дефіциту	Пандемія, антикризові видатки, поступове відновлення економіки
2022	Різде поглиблення дефіциту	Початок повномасштабної війни, обвальне зростання оборонних і соціальних видатків
2023-2025	Закріплення хронічно високого дефіциту	Воєнна економіка, масштабні бюджетні потреби, залежність від зовнішнього фінансування

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Отже, аналіз динаміки дефіциту державного бюджету України у 2020-2024 роках свідчить про кардинальну зміну не лише його масштабів, а й економічної природи, ролі у функціонуванні бюджетної системи та впливу на загальний стан державних фінансів. Якщо до 2021 року дефіцит бюджету залишався відносно помірним і загалом відповідав логіці антикризової бюджетної політики, спрямованої на пом’якшення наслідків пандемії та підтримання економічної стабільності, то починаючи з 2022 року він перетворився на системний елемент функціонування бюджету в умовах воєнної економіки. Це означає, що дефіцит перестав бути тимчасовим або ситуативним наслідком окремих кризових явищ і

набув ознак стійкої характеристики державних фінансів, яка визначається глибинними змінами в структурі видатків, джерелах фінансування та загальному механізмі бюджетного забезпечення держави [10, с. 16-17].

До 2021 року бюджетний дефіцит України, хоча й залишався суттєвим, усе ж функціонував у межах відносно передбачуваної фіскальної логіки. У цей період його формування було пов'язане передусім із необхідністю реалізації антикризових заходів, спрямованих на підтримку медичної сфери, населення, економічної активності та базових функцій держави в умовах пандемії COVID-19. Тобто дефіцит виконував переважно стабілізаційну функцію, коли держава шляхом перевищення видатків над доходами намагалася компенсувати негативний вплив зовнішнього шоку на національну економіку. У цьому сенсі він ще відповідав класичним підходам до використання бюджетного дефіциту як інструменту антикризової політики. Проте навіть тоді він уже сигналізував про наявність певних дисбалансів у бюджетній системі, які в разі посилення кризових чинників могли набути більш гострого характеру.

Починаючи з 2022 року ситуація змінилася принципово. Дефіцит державного бюджету України вийшов за межі звичайного антикризового інструментарію та став прямим наслідком функціонування держави в умовах повномасштабної війни. Його різке зростання було зумовлене насамперед безпрецедентним збільшенням видатків на оборону, безпеку, соціальний захист населення, підтримання критично важливих функцій держави, гуманітарні заходи, допомогу внутрішньо переміщеним особам, відновлення інфраструктури та забезпечення загальної стійкості економічної системи [12, с. 26-48]. У такій ситуації бюджетний дефіцит став об'єктивним відображенням нової реальності, коли потреби держави у фінансових ресурсах значно перевищували обсяг доходів, які могла забезпечити національна економіка в умовах війни.

При цьому важливо розуміти, що зміна природи дефіциту полягала не лише в його кількісному зростанні, а й у зміні самої логіки його формування. Якщо раніше він здебільшого був пов'язаний із потребою тимчасово підтримати економічну активність і соціальну стабільність, то в умовах війни він став

інструментом фізичного забезпечення життєздатності держави. Це означає, що з 2022 року дефіцит бюджету фактично виконував функцію фінансового механізму виживання країни, оскільки саме через нього забезпечувалося фінансування тих сфер, без яких держава не могла б функціонувати. Така трансформація суттєво змінює підхід до його оцінки. Його вже недостатньо аналізувати лише як показник фінансової незбалансованості. Він має розглядатися як індикатор глибини воєнного навантаження на бюджетну систему та ступеня залежності держави від зовнішньої фінансової підтримки.

У 2023-2024 роках дефіцит державного бюджету України зберігався на надзвичайно високому рівні, що свідчить про тривале збереження бюджетної незбалансованості та відсутність швидких передумов для її подолання. Це означає, що навіть після проходження початкового шокового етапу війни бюджетна система не повернулася до відносно збалансованого стану. Навпаки, великий дефіцит фактично закріпився як постійна риса функціонування державних фінансів. Така ситуація свідчить про те, що бюджетна незбалансованість у сучасній Україні має вже не тимчасовий, а структурний характер. Вона підтримується цілою сукупністю чинників, серед яких домінують високі воєнні видатки, необхідність фінансування соціальних і гуманітарних програм, потреба у відновленні економіки та інфраструктури, обмеженість внутрішньої дохідної бази й залежність бюджету від зовнішніх ресурсів.

Збереження дефіциту на настільки високому рівні має важливі наслідки для всієї системи державних фінансів. Насамперед це означає посилення боргового навантаження, оскільки покриття дефіциту потребує активного використання внутрішніх і зовнішніх запозичень [41, с. 237]. У довгостроковій перспективі це створює додатковий тиск на бюджет через зростання витрат на обслуговування державного боргу. Крім того, стійкий великий дефіцит підвищує вразливість фінансової системи до зовнішніх шоків, посилює залежність від міжнародної допомоги, обмежує простір для реалізації самостійної фінансової політики та формує ризики для бюджетної і макрофінансової безпеки. Саме тому аналіз динаміки дефіциту не може завершуватися лише констатацією його

високого рівня. Він повинен переходити у глибше дослідження джерел його формування, способів фінансування, боргових наслідків і впливу на економічне відновлення країни.

Узагальнюючи результати проведеного аналізу, можна стверджувати, що проблема дефіциту державного бюджету України має не короткостроковий, а системний характер. Вона не зводиться до окремих річних відхилень між доходами та видатками, а відображає стійку бюджетну напругу, яка формується під впливом масштабних воєнних, соціально економічних і фінансових чинників. Саме тому дефіцит державного бюджету України у сучасних умовах слід розглядати як одну з центральних проблем фінансової політики держави, розв'язання якої потребує не лише поточних рішень щодо його фінансування, а й комплексного перегляду підходів до формування доходів бюджету, пріоритетів видаткової політики, управління державним боргом та забезпечення довгострокової бюджетної стійкості.

Отже, проведений аналіз динаміки дефіциту державного бюджету України у 2020-2024 роках створює необхідну основу для подальшого дослідження причин його формування, оцінки економічних наслідків та обґрунтування можливих напрямів зменшення. Саме це зумовлює необхідність переходу від констатації статистичних змін до більш глибокого аналітичного розгляду факторів, що формують дефіцит, а також механізмів, які можуть бути використані для поступового відновлення бюджетної збалансованості в умовах сучасних викликів.

2.2 Оцінка причин формування дефіциту державного бюджету

Оцінка причин формування дефіциту державного бюджету України потребує не лише загального теоретичного пояснення, а й конкретного розгляду тих факторів, які реально впливали на бюджетну систему впродовж останніх років. У сучасних умовах дефіцит бюджету є результатом одночасної дії кількох

груп чинників. З одного боку, на його формування впливає стан доходної бази бюджету, яка залежить від економічної активності, масштабу виробництва, податкового потенціалу, митних надходжень та ефективності адміністрування платежів [3, с. 218-225]. З іншого боку, визначальну роль відіграє видаткова частина бюджету, насамперед потреба у фінансуванні оборони, безпеки, соціального захисту, відновлення інфраструктури та обслуговування боргу. Після 2022 року ключовою причиною дефіциту став саме воєнний фактор, який одночасно різко збільшив видатки та послабив економічні можливості держави щодо мобілізації доходів.

Для більш чіткого виявлення причин формування дефіциту доцільно проаналізувати базові бюджетні показники у взаємозв'язку, а не розглядати сам дефіцит ізольовано. Якщо зіставити обсяги доходів, видатків та дефіциту державного бюджету України, стає очевидним, що до 2021 року бюджетна незбалансованість залишалася відносно помірною, тоді як із 2022 року розрив між фінансовими можливостями держави та її потребами різко збільшився. Саме така зміна співвідношення між доходною і видатковою частинами бюджету свідчить про перехід до нової моделі функціонування державних фінансів, у якій дефіцит уже не є тимчасовим явищем, а набуває системного характеру [5].

Таблиця 2.5.

Співвідношення доходів, видатків і дефіциту державного бюджету України у
2020-2025 роках

Рік	Доходи державного бюджету, млрд грн	Видатки державного бюджету, млрд грн	Дефіцит державного бюджету, млрд грн	Дефіцит, % ВВП
2020	1 076,0	1 288,1	217,6	5,2
2021	1 084,1	1 490,3	197,9	3,8
2022	1 787,7	2 706,0	914,9	17,6
2023	2 670,0	понад 4 000,0	1 336,8	20,4
2024	3 123,5	4 488,3	1 359,4	17,9
2025	3 820,0	4 450,0	1 630,0	17,7

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Дані таблиці 2.5 дають змогу зробити кілька важливих висновків щодо причин формування дефіциту державного бюджету України. У 2020-2021 роках дефіцит хоча й залишався відчутним, однак його масштаби були порівняно помірними. У 2020 році це пояснювалося насамперед наслідками пандемії, яка зменшила економічну активність і водночас змусила державу наростити антикризові витрати. У 2021 році ситуація частково стабілізувалася, що відобразилося у зниженні дефіциту до 3,8% ВВП. Однак уже в 2022 році розрив між доходами і видатками різко збільшився. За доходів на рівні 1 787,7 млрд грн видатки досягли 2 706,0 млрд грн, а фактичний дефіцит зріс до 914,9 млрд грн. Це означало, що саме видатковий шок став головним безпосереднім чинником поглиблення дефіциту. У 2023-2024 роках ця тенденція не лише збереглася, а й закріпилася, оскільки видатки перевищували доходи більш ніж на трильйон гривень щорічно.

Однією з головних причин формування дефіциту бюджету є недостатність внутрішньої доходної бази. Навіть попри зростання номінальних доходів бюджету у 2022-2024 роках, їх збільшення не відповідало темпам розширення видаткових потреб.

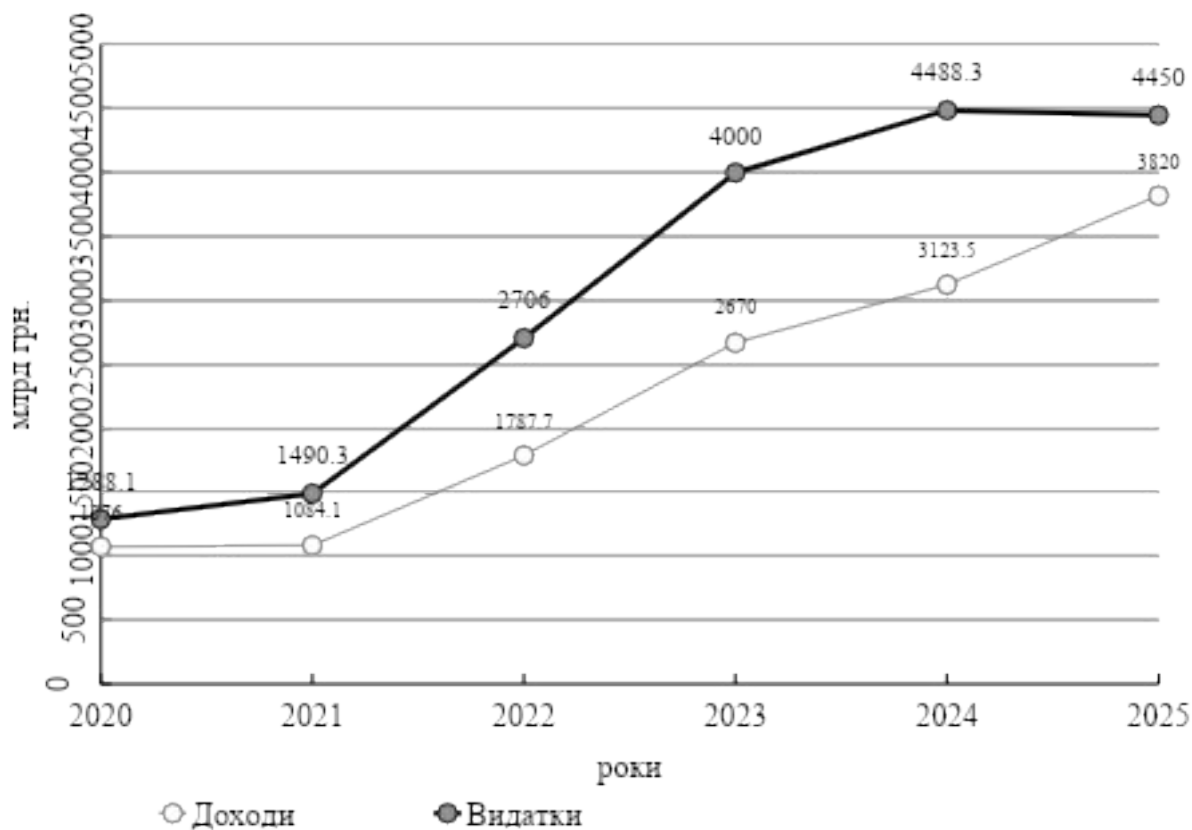

Рис. 2.3. Співвідношення доходів і видатків державного бюджету

Це означає, що формально доходи бюджету зростали, але їх було недостатньо для забезпечення нової структури державних витрат. Особливо показовим є 2024 рік, коли загальні доходи бюджету становили 3 123,5 млрд грн, однак без урахування міжнародної допомоги та власних надходжень бюджетних установ до державного бюджету фактично надійшло лише 1 870,1 млрд грн, що майже вдвічі менше за обсяг проведених видатків. Це дає підстави стверджувати, що внутрішній ресурс держави залишається обмеженим, а отже, одна з базових причин дефіциту полягає саме у слабкості внутрішньої доходної бази порівняно з масштабом державних потреб [6].

Таблиця 2.6.

Власні доходи як чинник формування дефіциту державного бюджету України

Рік	Загальні доходи державного бюджету, млрд грн	Гранти / офіційні трансферти, млрд грн	Частка грантів у доходах, %
2020	1 076,0	н.д.	н.д.
2021	1 084,1	н.д.	н.д.
2022	1 787,7	481,1	26,9
2023	2 670,0	425,4	15,9
2024	3 123,5	473,9	15,2
2025	3 820,0	440,0	11,5

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Таблиця підтверджує ще одну важливу причину формування дефіциту державного бюджету України, а саме недостатність власних доходів для покриття видаткових потреб. У 2022 році гранти від міжнародних партнерів становили 481,1 млрд грн, або 26,9 % усіх доходів бюджету. У 2023 році їх обсяг склав 425,4 млрд грн, а в 2024 році 473,9 млрд грн. Хоча частка грантів у доходах у 2023-2024 роках знизилася порівняно з 2022 роком, вона все одно залишалася дуже значною. Це означає, що держава продовжувала утримувати бюджетну систему не лише за рахунок власних податкових і неподаткових надходжень, а й завдяки зовнішній безповоротній допомозі [14, с. 19-25]. Сам факт настільки великої залежності доходної частини бюджету від міжнародних ресурсів свідчить про структурну обмеженість внутрішнього фінансового потенціалу країни. Інакше кажучи, одна з ключових причин дефіциту полягає в тому, що національна економіка у сучасних умовах не генерує достатнього обсягу доходів, який відповідав би фактичним бюджетним потребам.

Разом із тим доходна проблема не може розглядатися ізольовано від стану економіки. На виконання дохідної частини державного бюджету у 2024 році, за

даними Мінфіну, впливали такі фактори, як відновлювальне зростання економіки, висхідна динаміка цін, підвищення окремих податкових ставок, своєчасне відшкодування ПДВ, а також приріст імпорту товарів оборонного призначення й енергетичного обладнання, частина якого була звільнена від оподаткування. Одночасно негативно позначалися наслідки бойових дій, втрати виробничого потенціалу та складна економічна ситуація. Отже, дохідна частина бюджету формувалася в умовах суперечливого впливу як стабілізуючих, так і деструктивних чинників, однак цього виявилось недостатньо для усунення дефіциту.

Набагато сильніше на формування дефіциту впливав видатковий чинник. Після початку повномасштабної війни саме видатки стали тією складовою, яка найшвидше і наймасштабніше змінила параметри бюджетної системи. Причому зростання витрат було пов'язане не лише із сектором безпеки й оборони у вузькому значенні, а й із потребою фінансувати гуманітарні, соціальні, інфраструктурні та інші критично важливі напрями. Але саме оборонний компонент став головним джерелом видаткового тиску.

Таблиця 2.7.

Видатки на національну безпеку й оборону як чинник формування дефіциту державного бюджету України

Рік	Загальні видатки державного бюджету, млрд грн	Видатки на безпеку й оборону, млрд грн	Частка оборонних видатків у загальних видатках, %
2020	1 288,1	249,1	19,3
2021	1 490,3	267,3	17,9
2022	2 706,0	1 537,0	56,8
2023	понад 4 000,0	2 650,0	близько 66,3
2024	4 488,3	2 975,8	66,3

Рік	Загальні видатки державного бюджету, млрд грн	Видатки на безпеку й оборону, млрд грн	Частка оборонних видатків у загальних видатках, %
2025	4 450,0	2 700,0	49,5

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Таблиця переконливо свідчить, що у 2022-2024 роках саме оборонні витрати були головним безпосереднім чинником формування дефіциту державного бюджету України. У 2022 році на сектор безпеки й оборони було спрямовано 1 537,0 млрд грн, що становило понад половину всіх видатків бюджету. У 2023 році цей показник зріс до 2,65 трлн грн, а у 2024 році до 2 975,8 млрд грн. Отже, в останні два роки приблизно дві третини всіх бюджетних видатків припадали саме на оборонний сектор. Це означає, що бюджетна система України фактично працювала у форматі воєнного бюджету, в якому лєвова частка ресурсів спрямовувалася на захист держави. За таких умов навіть суттєве зростання доходів не могло компенсувати настільки масштабне розширення видатків. Саме тому основною причиною дефіциту після 2022 року слід вважати не стільки недонадходження доходів саме по собі, скільки надзвичайно високий рівень воєнно зумовлених витрат.

Водночас видатковий тиск не обмежувався лише обороною. За даними Мінфіну, у 2024 році видатки державного бюджету на соціальне забезпечення становили 579,2 млрд грн, що на 45,1 млрд грн більше, ніж у 2023 році. Крім того, значні ресурси спрямовувалися на оплату праці працівників бюджетної сфери, гуманітарні потреби, підтримку внутрішньо переміщених осіб, ліквідацію наслідків збройної агресії та відновлення критичної інфраструктури. Це означає, що дефіцит бюджету формувався внаслідок накладення двох великих видаткових блоків: воєнного та соціально-стабілізаційного. І саме ця комбінація робила бюджетну незбалансованість особливо глибокою.

Ще однією важливою причиною формування дефіциту бюджету є борговий чинник. Коли держава не має достатнього обсягу доходів для

фінансування видатків, вона змушена покривати нестачу коштів за рахунок внутрішніх і зовнішніх запозичень [25, с. 310-314]. Однак у майбутньому це породжує новий видатковий тиск, пов'язаний із погашенням і обслуговуванням боргу. Таким чином, попередні дефіцити стають чинником формування нових дефіцитів. У 2023 році платежі з погашення державного боргу становили 436,5 млрд грн, а платежі з його обслуговування 247,4 млрд грн. Це надзвичайно значні суми, які самі по собі створюють серйозне навантаження на видаткову частину бюджету [58].

Таблиця 2.8.

Показник	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Фактичний дефіцит державного бюджету, млрд грн	217,6	197,9	914,9	1 336,8	1 359,4	1 630,0
Фактичні державні запозичення до загального фонду / зовнішні та внутрішні запозичення на фінансування, млрд грн	639,6	602,8	1 261,1	1 680,0	1 866,9	2 150,0
Внутрішні запозичення, млрд грн	389,2	410,1	696,9	552,6	618,4	700,0
Зовнішні запозичення, млрд грн	250,4	192,7	564,2	1 130,0	1 248,5	1 450,0

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Таблиця дає змогу побачити, що дефіцит державного бюджету України у 2023-2024 роках фактично підтримувався за рахунок масштабних запозичень. У 2023 році фактичні державні запозичення до загального фонду становили 1,68

трлн грн, із яких 552,6 млрд грн було залучено від розміщення ОВДП, а 1,13 трлн грн надійшло із зовнішніх джерел. У 2024 році внутрішні запозичення становили 618,4 млрд грн, а зовнішні 1 248,5 млрд грн. Це свідчить про те, що ще однією важливою причиною збереження дефіциту є неможливість його подолання без постійного залучення нових боргових ресурсів. Бюджетний дефіцит у цих умовах не просто існує, а відтворюється через механізм запозичень. Держава покриває поточний дефіцит новими позиками, що підвищує її майбутні боргові зобов'язання і підтримує високий рівень фінансової напруги.

Окремо слід підкреслити, що причини формування дефіциту державного бюджету України не зводяться до якоїсь однієї проблеми. У сучасних умовах він виникає під одночасним впливом обмеженості внутрішніх доходів, великої залежності від міжнародних грантів, безпрецедентного зростання оборонних і соціальних видатків, необхідності відновлення країни та посилення боргового тиску. Саме поєднання цих факторів робить дефіцит не короткостроковим відхиленням, а стійкою характеристикою функціонування державних фінансів [34, с. 182-190]. Якщо оцінювати структуру причин за ступенем впливу, то у 2022-2024 роках провідне місце належить воєнно-видатковому чиннику, друге місце займає недостатність власної доходної бази, а третє - зростання боргової залежності бюджету.

Отже, аналіз причин формування дефіциту державного бюджету України показує, що його сучасна природа є багатофакторною, але водночас чітко воєнно детермінованою. Після 2022 року головною причиною дефіциту стало різке зростання видатків на безпеку й оборону, яке не могло бути повністю компенсоване навіть за рахунок збільшення доходів бюджету, міжнародних грантів та активного використання внутрішніх і зовнішніх запозичень. Додатково дефіцит поглиблювався обмеженістю внутрішньої економічної бази, втратами податкового потенціалу, необхідністю фінансувати соціальні зобов'язання держави і зростанням боргового навантаження. Саме тому подолання дефіциту державного бюджету України вимагає не точкових, а комплексних рішень, спрямованих одночасно на розширення доходної бази,

раціоналізацію видатків, зміцнення економічного потенціалу та підвищення стійкості державних фінансів [29, с. 60-64].

2.3 Оцінка економічних наслідків дефіциту державного бюджету України

Оцінка економічних наслідків дефіциту державного бюджету України має принципове значення для розуміння того, як бюджетна незбалансованість впливає на макроекономічну стабільність, фінансову безпеку держави, боргову стійкість, інвестиційні можливості та перспективи економічного відновлення [11, с. 16-17].

Сам по собі дефіцит бюджету не завжди є суто негативним явищем, оскільки в окремих випадках він може використовуватися як інструмент антикризового регулювання. Проте в українських умовах 2022-2024 років його масштаби набули такого рівня, за якого дефіцит перетворився з інструмента тимчасової стабілізації на постійний чинник глибокого фіскального напруження. Саме тому його наслідки доцільно оцінювати не лише як поточний розрив між доходами і видатками, а як багатовекторний вплив на всю систему державних фінансів та національну економіку загалом [57].

Передусім слід зазначити, що значний дефіцит державного бюджету безпосередньо трансформується у зростання боргового навантаження. За відсутності достатніх власних доходів держава змушена фінансувати дефіцит за рахунок внутрішніх і зовнішніх запозичень, а це означає, що поточна бюджетна нестача ресурсів перетворюється на довгострокові боргові зобов'язання. Офіційні дані Міністерства фінансів України свідчать, що станом на 31 грудня 2022 року державний борг України становив 3 715,1 млрд грн, а на 31 грудня 2023 року вже 5 188,1 млрд грн. Станом на 31 грудня 2024 року державний та гарантований державою борг України зріс до 6,98 трлн грн, або 166,1 млрд дол. США, при цьому 72,3 % його суми припадало на зовнішній борг. За попередніми розрахунками, державний борг до очікуваного ВВП у 2024 році становив 87,9%. Отже, одним із найпомітніших економічних наслідків бюджетного дефіциту є

швидке нарощування боргу та підвищення залежності фінансової системи від залучених ресурсів.

Таблиця 2.9.

Динаміка державного та гарантованого державою боргу України як наслідок дефіциту бюджету

Показник	31.12.2 020	31.12.2 021	31.12.2 022	31.12.2 023	31.12.2 024	31.12.2 025
Державний борг / державний та гарантований державою борг, млрд грн	2 551,9	2 671,8	3 715,1	5 188,1	6 980,0	9 042,7
Еквівалент, млрд дол. США	90,3	98,0	н.д.	н.д.	166,1	213,3
Частка зовнішнього боргу, %	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	72,3	н.д.
Борг до ВВП, %	60,9	51,1	75,4	н.д.	87,9	н.д.

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Наведені у таблиці 2.9 дані дають змогу чітко простежити, що зростання дефіциту державного бюджету України у воєнний період супроводжувалося швидким накопиченням боргових зобов'язань. Якщо станом на кінець 2022 року державний борг становив 3 715,1 млрд грн, то вже наприкінці 2023 року він перевищив 5,1 трлн грн, а наприкінці 2024 року державний і гарантований державою борг досяг майже 7 трлн грн. Така динаміка свідчить про те, що дефіцит бюджету не лише відображає поточну нестачу ресурсів, а й виступає прямим каналом перенесення фінансового навантаження на майбутні бюджетні періоди. Чим більшим є дефіцит, тим більшою стає потреба у запозиченнях, а отже, тим вагомішими стають майбутні витрати на обслуговування та погашення боргу. Особливо показовим є зростання боргу до 87,9 % ВВП у 2024 році, що

вказує на високий рівень боргової вразливості держави та зменшення простору для самостійної бюджетної політики [56].

Таблиця 2.10.

Витрати, пов'язані з боргом, як економічний наслідок дефіциту державного бюджету України

Показник	2023	Січень-лютий 2025
Погашення державного боргу, млрд грн	436,5	н.д.
Обслуговування державного боргу, млрд грн	247,4	49,4
Сукупний борговий тиск, млрд грн	683,9	н.д.

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Таблиця наочно показує, що боргові наслідки дефіциту державного бюджету вже перетворилися на самостійний фактор бюджетного навантаження. Лише у 2023 році сукупні витрати на погашення й обслуговування державного боргу сягнули 683,9 млрд грн. Це величезний обсяг фінансових ресурсів, який міг би бути спрямований на розвиток економіки, модернізацію інфраструктури або посилення соціальної підтримки, однак фактично був використаний для виконання боргових зобов'язань. Таким чином, дефіцит бюджету в довгостроковому вимірі породжує ефект самопідсилення, коли потреба покривати попередні борги зменшує фінансові можливості держави і створює передумови для нових дефіцитів. Це особливо небезпечно в умовах війни, коли бюджет і без того перевантажений значними оборонними та соціальними витратами.

Ще одним важливим наслідком бюджетного дефіциту є зростання залежності держави від зовнішнього фінансування. У 2022-2024 роках Україна підтримувала бюджетну спроможність значною мірою за рахунок міжнародних грантів, кредитів та програм макрофінансової допомоги. Національний банк

України у Звіті про фінансову стабільність за грудень 2024 року наголосив, що зовнішнє фінансування залишається критично важливим для підтримання макрофінансової стійкості держави, а анонсовані пакети допомоги від Європейського Союзу, МВФ та інших партнерів є ключовими для бюджетної рівноваги. Це означає, що дефіцит бюджету формує не лише боргові наслідки, а й структурну фінансову залежність, за якої стабільність державних фінансів дедалі більше залежить від рішень зовнішніх донорів та кредиторів [57].

Таблиця 2.11.

Ознаки зростання зовнішньої фінансової залежності як наслідку дефіциту
бюджету

Показник	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Гранти у доходах державного бюджету, млрд грн	н.д.	н.д.	481,1	425,4	473,9	440,0
Частка грантів у доходах бюджету, %	н.д.	н.д.	26,9	15,9	15,2	11,5
Частка зовнішнього боргу в структурі державного та гарантованого боргу, %	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	72,3	н.д.

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Дані таблиці 2.11 підтверджують, що бюджетний дефіцит України у воєнний період супроводжувався високою роллю зовнішніх ресурсів у підтриманні державних фінансів. З одного боку, міжнародні гранти та допомога дозволили зменшити тиск на внутрішні джерела фінансування і підтримати виконання бюджету. З іншого боку, така модель означає, що фінансова стійкість держави значною мірою залежить від регулярності та масштабів міжнародної підтримки. Особливо це помітно на фоні того, що у 2024 році понад 72%

державного та гарантованого державою боргу припадало саме на зовнішні зобов'язання. Отже, дефіцит бюджету має прямий наслідок у вигляді зниження фінансової автономії держави, оскільки ключові параметри виконання бюджету дедалі більше пов'язуються із зовнішнім ресурсним середовищем.

Значний бюджетний дефіцит також має макрофінансові наслідки. Навіть якщо він фінансується переважно за рахунок зовнішніх ресурсів, а не прямої монетизації, сам факт тривалої бюджетної незбалансованості підвищує вразливість економіки до інфляційних, валютних та процентних ризиків. Національний банк України повідомив, що за підсумками 2024 року інфляція прискорилася до 12%, а базова інфляція до 10,7%. У своїх матеріалах НБУ пов'язував інфляційний тиск передусім із чинниками пропозиції та зростанням виробничих витрат, проте водночас наголошував на важливості жорстких монетарних умов для збереження стійкості фінансової системи. Це свідчить про те, що великий дефіцит бюджету хоча і не виступає єдиною прямою причиною інфляції, але істотно посилює чутливість макрофінансового середовища до будь-яких негативних шоків і ускладнює проведення збалансованої грошово-кредитної політики [56].

Ще одним важливим наслідком дефіциту бюджету є звуження можливостей для довгострокового розвитку. У 2024 році загальні видатки державного бюджету становили 4 488,3 млрд грн, із яких 2 975,8 млрд грн було спрямовано на безпеку й оборону. Це означає, що лєвова частка ресурсів бюджету використовувалася для фінансування поточних критично важливих потреб, а не для стратегічних інвестиційних напрямів. За такої структури видатків скорочуються можливості держави спрямовувати достатній обсяг коштів на модернізацію інфраструктури, інноваційний розвиток, підтримку продуктивної зайнятості, підвищення конкурентоспроможності економіки та інші довгострокові цілі. Інакше кажучи, значний дефіцит бюджету формує ефект витіснення розвитку, коли нагальні потреби сьогодення фактично обмежують фінансову базу майбутнього економічного зростання [58].

Таблиця 2.12.

Напрямок впливу	Прояв наслідку	Кількісне підтвердження
Борговий	Зростання державного боргу	3 715,1 млрд грн у 2022 році, 5 188,1 млрд грн у 2023 році, 6,98 трлн грн у 2024 році
Бюджетний	Зростання витрат на погашення та обслуговування боргу	683,9 млрд грн у 2023 році
Зовнішньофінансовий	Посилення залежності від грантів і зовнішніх кредитів	473,9 млрд грн грантів у 2024 році, 72,3 % зовнішнього боргу
Макрофінансовий	Підвищення вразливості до інфляційних та валютних ризиків	12 % інфляції у 2024 році
Структурно-економічний	Обмеження ресурсів для розвитку	2 975,8 млрд грн видатків на оборону і безпеку у 2024 році

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Отже, оцінка економічних наслідків дефіциту державного бюджету України дає підстави стверджувати, що у 2022-2024 роках він перетворився на один із головних чинників фінансової нестійкості держави. Найбільш відчутно його вплив проявився у прискореному зростанні державного боргу, збільшенні видатків на його обслуговування, посиленні залежності від зовнішнього фінансування, підвищенні вразливості макрофінансового середовища та обмеженні ресурсів для довгострокового економічного розвитку [46, с. 143-194]. Разом із тим у воєнних умовах саме дефіцитне фінансування дало змогу державі забезпечити виконання базових функцій, зберегти обороноздатність і підтримати

соціальну стабільність. Саме ця подвійність робить проблему дефіциту державного бюджету України особливо складною. У короткостроковому вимірі він виступає інструментом виживання держави, а в довгостроковому створює серйозні фінансові обмеження, які потребують виваженої бюджетної, боргової та макроекономічної політики [4, с. 120-127].

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ЗМЕНШЕННЯ ДЕФІЦИТУ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ

3.1 Світовий досвід управління бюджетним дефіцитом

Світовий досвід управління бюджетним дефіцитом свідчить, що держави, які досягають відносної фінансової стійкості, як правило, не обмежуються одним окремим заходом, а формують цілісну, внутрішньо узгоджену систему бюджетного регулювання. Ефективне управління дефіцитом у розвинених країнах ґрунтується не на ситуативних рішеннях, а на стабільно функціонуючому наборі інструментів, які діють одночасно та взаємно підсилюють один одного. Така система зазвичай поєднує кілька взаємодоповнювальних елементів. До них належать фінансові правила, середньострокове бюджетне планування, жорсткі обмеження щодо зростання видатків, інститути незалежного фінансового контролю, а також продумане управління державним боргом. Саме комплексність підходу є головною рисою успішних моделей управління дефіцитом у різних країнах [9, с. 31-36].

Важливо підкреслити, що у світовій практиці дефіцит бюджету розглядається не лише як наслідок перевищення видатків над доходами, а як індикатор якості всієї бюджетної політики держави. Саме тому країни, які прагнуть утримувати дефіцит на безпечному рівні, приділяють увагу не лише коригуванню поточних бюджетних показників, а й побудові інституційного середовища, яке унеможлиблює накопичення хронічної незбалансованості. Ідеться насамперед про створення таких умов, за яких рішення щодо видатків, запозичень, дефіциту та боргу приймаються не ізольовано, а в межах єдиної системи довгострокових фінансових орієнтирів. Це означає, що у країнах із розвинутою практикою бюджетного регулювання управління дефіцитом є частиною ширшої стратегії забезпечення макрофінансової стабільності, а не суто технічним завданням щорічного балансування бюджету [21, с. 156-160].

У міжнародній практиці одним із найбільш поширених підходів є запровадження фінансових правил, які задають допустимі межі бюджетної незбалансованості та боргового навантаження. Найбільш відомим прикладом такого підходу є система бюджетної дисципліни Європейського Союзу. У межах цієї моделі держави-члени повинні дотримуватися референтних значень, за якими дефіцит сектору загальнодержавного управління не має перевищувати 3%

ВВП, а державний борг 60% ВВП. Якщо країна порушує ці межі, щодо неї може бути розпочато процедуру надмірного дефіциту, яка передбачає посилений нагляд, встановлення коригувальної траєкторії та конкретних строків для повернення до допустимих параметрів [22, с. 130-139].

Сутність цього підходу полягає в тому, що бюджетна дисципліна в Європейському Союзі підтримується не лише на рівні рекомендацій, а через чітко закріплені правила та формалізовані процедури реагування на їх порушення. Таким чином, фіскальні правила виконують не декларативну, а практичну функцію, оскільки вони обмежують можливість надмірного розширення бюджетного дефіциту та одночасно змушують уряди планувати свою політику у середньостроковій перспективі. Важливо і те, що європейський підхід ґрунтується не на разовому скороченні дефіциту будь-якою ціною, а на поетапному поверненні до стійких бюджетних параметрів. Це дає змогу поєднувати вимоги бюджетної дисципліни із збереженням соціально-економічної стабільності та врахуванням національних особливостей окремих країн [9, с. 31-36].

У січні 2025 року Рада ЄС ухвалила рекомендації для семи країн щодо коригування надмірного дефіциту, причому для кожної було встановлено граничні темпи зростання чистих видатків і кінцеві терміни усунення дефіцитної ситуації [49, с. 31-39]. Цей приклад підтверджує, що в сучасній європейській практиці управління дефіцитом дедалі більше спирається на індивідуалізований, але водночас жорстко регламентований підхід. Інакше кажучи, загальні правила залишаються однаковими для всіх, але шляхи повернення до бюджетної рівноваги можуть враховувати специфіку конкретної держави, масштаби її проблем і реалістичність фіскального коригування. Саме в цьому полягає одна з найважливіших переваг європейської системи: вона поєднує уніфіковані стандарти бюджетної дисципліни з достатньою гнучкістю у виборі інструментів і темпів корекції дефіциту [39, с. 226-232].

Отже, досвід Європейського Союзу свідчить, що ефективне управління бюджетним дефіцитом потребує не лише встановлення граничних кількісних

параметрів, а й наявності постійно діючого механізму контролю за їх дотриманням, інституційного супроводу та здатності держави реалізовувати коригувальні заходи в межах середньострокової бюджетної політики. Саме тому міжнародний досвід є важливим для України не лише з точки зору запозичення окремих інструментів, а й з позиції розуміння того, що зменшення дефіциту бюджету має бути результатом системної, послідовної та інституційно забезпеченої фіскальної політики.

Такий підхід показує, що у країнах ЄС управління бюджетним дефіцитом ґрунтується не лише на формальному встановленні факту перевищення видатків над доходами, а на цілісному механізмі інституційного впливу, який спонукає держави до поступової фіскальної корекції. Ідеться про модель, у межах якої бюджетна дисципліна забезпечується не випадковими політичними рішеннями, а системою правил, процедур, моніторингу та коригувальних вимог. Саме тому в країнах Європейського Союзу контроль за дефіцитом бюджету розглядається як елемент більш широкого режиму фінансової відповідальності, що охоплює не лише річне виконання бюджету, а й загальну траєкторію державних фінансів у середньостроковому періоді [9, с. 31-36].

Важливо, що сучасна європейська модель не зводиться до одномоментного скорочення дефіциту або до простого адміністративного урізання видатків. Навпаки, вона виходить із того, що надмірний дефіцит є наслідком глибших структурних проблем бюджетної системи, а тому його усунення повинно здійснюватися поступово, в межах заздалегідь визначеного плану. Саме з цієї причини у практиці ЄС дедалі більшого значення набувають середньострокові фіскально-структурні плани, які поєднують траєкторію державних видатків, цілі фіскальної консолідації, пріоритети структурних реформ та інвестиційні орієнтири [41, с. 237]. Така модель дозволяє уникнути надмірно різких рішень, які могли б мати негативний соціально-економічний ефект, і водночас забезпечує послідовний рух до зниження дефіциту.

Отже, у межах європейського підходу бюджетний дефіцит розглядається не як ізольоване відхилення, а як елемент загального стану державних фінансів.

Саме тому його зменшення пов'язується не лише з поточним балансуванням доходів і видатків, а із забезпеченням боргової стійкості, підвищенням якості бюджетного планування, посиленням контролю за витратами та створенням умов для довгострокової модернізації економіки [50, с. 144]. У цьому полягає одна з головних переваг європейської моделі. Вона орієнтована не на формальне досягнення короткострокового показника, а на відновлення стійкості всієї системи державних фінансів.

Для України цей досвід є важливим з кількох причин. По перше, він демонструє доцільність переходу від ситуативного покриття дефіциту до планового середньострокового управління бюджетними дисбалансами. По друге, він підтверджує, що успішне скорочення дефіциту можливе лише за умови поєднання фіскальної дисципліни з інституційними змінами, а не лише через разове скорочення окремих бюджетних статей. По третє, європейська практика показує, що навіть у складних умовах бюджетна корекція має відбуватися в межах зрозумілої логіки, коли держава заздалегідь визначає цілі, строки, механізми та індикатори повернення до стійких фінансових параметрів. Саме це робить досвід ЄС особливо цінним для України, яка також потребує не тимчасових рішень, а послідовної моделі управління дефіцитом.

Важливим прикладом національної моделі фіскальної дисципліни є Німеччина, де діє так зване правило боргового гальма. Федеральне міністерство фінансів Німеччини зазначає, що це правило встановлює верхню межу структурного чистого запозичення федерального рівня на рівні 0,35 % ВВП, а також передбачає циклічний компонент і винятки для надзвичайних ситуацій [3, с. 218-225]. Такий механізм є прикладом жорстко формалізованого підходу до обмеження дефіциту, коли держава свідомо закладає у бюджетний процес нормативні рамки, що стримують надмірне накопичення боргу та бюджетної незбалансованості.

Особливість німецької моделі полягає в тому, що вона базується на ідеї структурної, а не лише поточної бюджетної рівноваги. Це означає, що оцінці підлягає не просто річний результат виконання бюджету, а скоригований

показник, який враховує економічний цикл та відмежовує тимчасові коливання від стійких фіскальних дисбалансів. Саме тому правило боргового гальма не є лише технічним обмеженням на запозичення, а виступає інструментом довгострокового бюджетного самоконтролю. Його функція полягає не лише у стримуванні дефіциту в окремому році, а й у формуванні загальної культури фінансової обережності та відповідального бюджетного планування.

У період до пандемії це правило сприяло суттєвому зниженню боргового навантаження. За даними німецького Мінфіну, борг до ВВП знизився з пікового рівня 82,0 % у 2010 році до 58,9 % у 2019 році, тобто нижче маастрихтського орієнтира. Цей результат свідчить про те, що жорстко закріплені бюджетні правила можуть бути справді ефективними за умови, якщо вони не залишаються декларативними, а реально впливають на бюджетну поведінку уряду. Німецький приклад показує, що поєднання нормативних обмежень, політичної відповідальності та інституційного контролю може забезпечити відчутне покращення фіскальних показників у середньо- та довгостроковій перспективі [23, с. 121-138].

Водночас досвід Німеччини доводить і те, що навіть найжорсткіші фіскальні правила не можуть бути абсолютно механічними. Під час пандемії держава скористалася винятками, передбаченими для надзвичайних обставин, а перевищення ліміту чистого запозичення супроводжувалося спеціальним графіком подальшого погашення. Це надзвичайно важливий момент, оскільки він показує: сама по собі жорсткість правила ще не гарантує його ефективності. Значно важливішою є здатність системи поєднувати дисципліну з адаптивністю. Фіскальна політика повинна бути достатньо стриманою в нормальних умовах, але водночас достатньо гнучкою, щоб держава могла реагувати на надзвичайні шоки без руйнування самої логіки бюджетного регулювання.

Саме тому у світовій практиці ефективним вважається не просто існування жорсткого правила, а наявність збалансованої конструкції, де фіскальна дисципліна поєднується з можливістю тимчасового відступу в умовах шоку та подальшим поверненням до цільових параметрів. Така конструкція є значно

життєздатнішою, ніж модель абсолютної заборони на перевищення певних меж, оскільки дозволяє державі не втрачати керованість у кризових ситуаціях. Отже, головна цінність німецького підходу полягає не лише в самому обмеженні дефіциту, а в наявності чітко прописаної процедури повернення до стійкої бюджетної траєкторії після завершення періоду надзвичайних витрат.

Для України цей досвід є особливо важливим. В умовах війни повне механічне обмеження дефіциту є нереалістичним, оскільки держава об'єктивно змушена фінансувати великі оборонні, соціальні та відновлювальні витрати [23, с. 121-138]. Проте корисним є сам принцип побудови системи, в якій фіскальні правила містять чіткі застереження щодо надзвичайних обставин і передбачають процедуру посткризового повернення до стійких параметрів. Для України це означає, що в перспективі доцільно не просто декларувати скорочення дефіциту, а закладати у бюджетну політику правила і механізми, які б діяли в мирний період, дозволяти тимчасові відступи у воєнних або кризових умовах і водночас визначали зрозумілий шлях відновлення фіскальної стійкості після стабілізації ситуації. Саме в цьому полягає практична цінність німецького досвіду для української бюджетної політики.

Ще одним показовим прикладом є Швеція, де фіскальна система спирається не на один домінуючий інструмент, а на поєднання кількох взаємопов'язаних механізмів бюджетної дисципліни. Уряд Швеції вказує, що бюджетна політика країни базується на цільовому показнику чистого кредитування сектору загальнодержавного управління, борговому орієнтирі, верхній межі видатків центрального уряду та збалансованості місцевих бюджетів [3, с. 218-225]. Такий підхід демонструє, що у шведській практиці управління бюджетним дефіцитом не відокремлюється від загальної логіки функціонування державних фінансів. Навпаки, контроль за дефіцитом є частиною цілісної системи, в якій кожен інструмент доповнює інший і створює багаторівневий механізм стримування бюджетної незбалансованості.

Наразі цільовий орієнтир для чистого кредитування становить одну третину відсотка ВВП у середньому за економічний цикл, а з 2027 року

передбачено орієнтацію на баланс протягом циклу. Водночас борговий якір встановлено на рівні 35% ВВП, а стеля видатків є верхньою межею номінальних видатків центрального уряду і пенсійної системи. Саме поєднання цих показників дозволяє шведській моделі уникати вузького підходу, коли вся увага зосереджується лише на щорічному обсязі дефіциту. У цій системі дефіцит контролюється через ширший набір бюджетних обмежень, які одночасно регулюють борг, витрати та середньострокову фінансову траєкторію держави.

Особливість шведського підходу полягає в тому, що він ґрунтується на циклічному баченні бюджетної політики. Це означає, що оцінка бюджетної збалансованості здійснюється не лише в межах одного календарного року, а з урахуванням усього економічного циклу. Така логіка дозволяє уряду проводити більш гнучку політику у періоди спаду та водночас зберігати загальну стійкість державних фінансів у довшій перспективі. Отже, шведська система не вимагає абсолютної рівноваги в кожному окремому бюджетному періоді, але вимагає, щоб у середньому протягом циклу фіскальна політика залишалася збалансованою та відповідальною [23, с. 121-138].

Шведський підхід є особливо цінним тим, що він не концентрується лише на дефіциті як такому. Навпаки, він поєднує контроль за бюджетним балансом, обмеження зростання видатків, середньостроковий підхід до управління боргом, прозорість та зовнішній моніторинг. Така конструкція свідчить, що бюджетна стійкість у шведській моделі досягається не завдяки одному жорсткому правилу, а через інституційно оформлену бюджетну дисципліну, яка охоплює як центральний уряд, так і місцевий рівень. У результаті дефіцит розглядається не як окремий бухгалтерський показник, а як індикатор того, наскільки вся система державних фінансів узгоджена з довгостроковими цілями економічної стабільності.

На урядовому рівні прямо підкреслюється, що суворий бюджетний процес, середньострокова логіка планування, прозорість звітності й зовнішній нагляд зменшують ризик стійких бюджетних дефіцитів [Уряд Швеції]. Це має принципове значення, оскільки показує, що шведська модель базується не лише

на фінансових параметрах, а й на високій якості бюджетного управління. Інакше кажучи, сама по собі наявність цільових орієнтирів ще не гарантує успіху. Не менш важливою є інституційна спроможність дотримуватися цих орієнтирів, забезпечувати прозорість рішень, проводити моніторинг їх реалізації та коригувати бюджетну політику у разі відхилення від заданої траєкторії.

Таким чином, шведська модель є не просто системою цільових показників, а прикладом інституційно зрілого бюджетного середовища, в якому дефіцит стримується не разовими скороченнями, а постійною дисципліною у формуванні видатків. Це означає, що фінансова стійкість у Швеції забезпечується не стільки через епізодичне реагування на проблеми, скільки через превентивну логіку бюджетної політики. Саме превентивний характер цієї системи робить її особливо ефективною, оскільки дозволяє запобігати накопиченню дисбалансів ще до того, як вони набувають критичного характеру.

Для України така практика є корисною передусім у частині середньострокового планування, жорсткої стелі видатків і узгодження центрального та місцевого рівнів бюджетної політики. В українських умовах це має особливе значення, оскільки бюджетна система часто функціонує під впливом поточних кризових викликів, що посилює ризик короткостроковості рішень і недостатньої узгодженості між різними рівнями управління [49, с. 31-39]. Шведський досвід показує, що навіть у складному фінансовому середовищі стійкість може бути досягнута за умови, якщо бюджетна політика спирається на чіткі довгострокові орієнтири, прозорі правила формування видатків та інституційний контроль за їх дотриманням.

Для України особливо цінним є і сам принцип поєднання гнучкості та дисципліни, який простежується у шведській моделі. З одного боку, бюджетна політика не втрачає здатності реагувати на зміни економічної кон'юнктури, а з іншого боку, вона залишається підпорядкованою середньостроковим правилам і не допускає хаотичного накопичення дефіциту. Саме тому шведський підхід може розглядатися як один із найбільш релевантних для України прикладів того, як управління дефіцитом має спиратися не лише на скорочення окремих

показників, а на формування зрілого, передбачуваного та інституційно забезпеченого бюджетного процесу.

Окреме місце у світовому досвіді управління дефіцитом займають незалежні фіскальні інституції, зокрема фіскальні ради. За даними МВФ, станом на кінець 2024 року у світі функціонували 54 операційні фіскальні ради, а їхні мандати охоплюють оцінку фіскальної політики, аналіз довгострокової стійкості, моніторинг дотримання фіскальних правил, перевірку макроекономічних і бюджетних прогнозів, а також формування публічної дискусії щодо бюджетної політики [3, 218-225]. МВФ наголошує, що чітко визначений мандат, інституційна незалежність, доступ до даних і публічна комунікація є важливими рисами таких органів. Це показує, що світова практика дедалі більше покладається не лише на урядові рішення, а й на незалежний інституційний контроль, який підвищує політичну ціну недотримання бюджетної дисципліни.

Для держав із високим дефіцитом не менш важливим є досвід управління державним боргом як складовою антидефіцитної політики. Світовий банк зазначає, що середньострокова стратегія управління боргом має забезпечувати залучення необхідного фінансування за найнижчої можливої вартості в середньо- та довгостроковому періоді за прийняттого рівня ризику. Іншими словами, коли повністю усунути дефіцит неможливо, країна повинна мінімізувати ризики його фінансування через продуману структуру запозичень, баланс між внутрішнім і зовнішнім боргом, контроль валютного ризику та планування графіка погашень [27, с. 25-32]. Для України це надзвичайно актуально, оскільки за нинішніх масштабів дефіциту питання не зводиться лише до його формального скорочення, а включає оптимізацію джерел фінансування та зменшення боргових ризиків.

МВФ за жовтень 2024 року також підкреслює, що глобальний державний борг залишається дуже високим, у 2024 році має перевищити 100 трлн доларів США, а для стабілізації або зниження боргу багатьом країнам потрібні значно більші фіскальні коригування, ніж ті, що зараз заплановані [58]. Це означає, що сучасний світовий досвід управління дефіцитом фактично поєднує дві логіки.

Перша полягає у стримуванні самого дефіциту через правила, стелі видатків і середньострокові плани. Друга спрямована на пом'якшення наслідків уже існуючого дефіциту через боргову стратегію, незалежний контроль та підвищення прозорості. Саме така подвійна логіка є найбільш корисною для України, яка одночасно потребує і поступового скорочення дефіциту, і безпечного управління його наслідками.

Таблиця 3.1

Основні моделі управління бюджетним дефіцитом у світовій практиці

Країна / інституційний блок	Ключовий інструмент	Суть підходу	Практичне значення для України
Європейський Союз	Фіскальні правила та процедура надмірного дефіциту	Дефіцит не має перевищувати 3 % ВВП, борг 60 % ВВП; у разі порушення запускається коригувальна процедура з чіткою траєкторією видатків	Доцільне впровадження середньострокових планів корекції дефіциту після завершення воєнного шоку
Німеччина	Боргове гальмо	Структурне чисте запозичення федерального рівня обмежується 0,35 % ВВП, але допускаються винятки для надзвичайних ситуацій	Корисний досвід поєднання жорсткого правила з винятками та графіком повернення до нормальних параметрів
Швеція	Поєднання балансової цілі, боргового якоря і стелі видатків	Ціль чистого кредитування, борговий якор 35 % ВВП, верхня межа видатків, збалансованість місцевих бюджетів	Важливий досвід для формування стелі видатків і середньострокового бюджетного планування

Країна / інституційний блок	Ключовий інструмент	Суть підходу	Практичне значення для України
Країни з фіскальними радами	Незалежний фіскальний контроль	Незалежні органи моніторять правила, перевіряють прогнози, оцінюють стійкість і підвищують прозорість	Доцільне посилення інституцій зовнішнього бюджетного контролю в Україні
Країни, що використовують MTDS	Середньострокова стратегія управління боргом	Фінансування потреб уряду за найнижчої вартості в середньо- і довгостроковому періоді за прийняттого ризику	Важлива для безпечного фінансування дефіциту в умовах високих боргових потреб

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Як видно з таблиці 3.1, у світовому досвіді немає універсальної моделі скорочення бюджетного дефіциту. Однак успішні системи мають спільні риси. По-перше, вони встановлюють зрозумілі кількісні межі або цільові орієнтири. По-друге, вони переводять бюджетне планування в середньострокову площину, а не обмежуються річним горизонтом. По-третє, вони посилюють контроль за виконанням правил через незалежні інституції або наднаціональні механізми. По-четверте, вони розглядають дефіцит у нерозривному зв'язку з боргом, а тому поєднують антидефіцитну політику з управлінням борговим портфелем [23, с. 121-138].

Для України особливо важливо враховувати, що пряме механічне копіювання зарубіжних моделей є малоефективним. Умови війни, висока частка оборонних видатків і суттєва залежність бюджету від міжнародної підтримки означають, що більшість класичних інструментів не можуть бути перенесені у повному обсязі одразу. Проте світовий досвід дає змогу визначити ті елементи, які можуть бути адаптовані до українських умов уже зараз, а також ті, що доцільно запроваджувати в післявоєнний період. Ідеться насамперед про середньострокове бюджетне планування, запровадження стелі видатків для

цивільного сегмента бюджету, інституційне посилення зовнішнього контролю та побудову чіткої боргової стратегії [3, с. 218-225].

Таблиця 3.2

Елементи світового досвіду управління бюджетним дефіцитом та можливості їх застосування в Україні

Інструмент	Міжнародний зміст	Потенціал застосування в Україні
Фіскальні правила	Встановлення меж дефіциту і боргу, а також процедур корекції у разі їх порушення	Доцільно як післявоєнний орієнтир з урахуванням перехідного періоду та воєнних винятків
Стеля видатків	Обмеження зростання номінальних видатків і підпорядкування річного бюджету середньостроковій рамці	Може застосовуватися до невоєнної частини бюджету вже на етапі відновлення
Боргове правило	Закріплення меж структурного запозичення та правил повернення після надзвичайних ситуацій	Корисне як довгостроковий інструмент бюджетної дисципліни після завершення воєнного стану
Фіскальна рада	Незалежний моніторинг прогнозів, правил і довгострокової стійкості	Потребує посилення в Україні для підвищення довіри до бюджетної політики
Середньострокова боргова стратегія	Оптимізація вартості та ризиків державних запозичень	Потрібна вже зараз для безпечного фінансування високого дефіциту
Прозорість і зовнішній нагляд	Публічна звітність, відкриті оцінки, зростання політичної ціни порушення правил	Доцільно посилювати на всіх етапах бюджетного процесу

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Отже, світовий досвід управління бюджетним дефіцитом свідчить, що найбільш результативними є ті моделі, які спираються на поєднання фіскальних правил, середньострокового бюджетного планування, контролю за зростанням видатків, незалежного моніторингу та продуманої боргової політики [22, с. 130-139]. Для України цей досвід важливий не як набір готових рішень, а як система орієнтирів. У короткостроковому періоді найбільш корисними є інструменти безпечного фінансування дефіциту, зовнішнього контролю та

середньострокового боргового планування. У середньостроковій та післявоєнній перспективі доцільним є поступовий перехід до повноцінної системи фіскальних правил, стелі видатків і незалежного фіскального нагляду. Саме така логіка дає підстави розглядати світовий досвід не як абстрактний приклад, а як реальну методологічну основу для формування української політики зменшення бюджетного дефіциту [Уряд Швеції; Федеральне міністерство фінансів Німеччини; МВФ; Рада ЄС].

3.2 Напрями зменшення дефіциту державного бюджету України

Зменшення дефіциту державного бюджету України в сучасних умовах не може зводитися до одного ізольованого рішення, оскільки сама природа дефіциту є багатофакторною. Як було встановлено у попередніх підрозділах, його формування пов'язане одночасно з обмеженістю внутрішньої дохідної бази, безпрецедентним зростанням воєнних і соціальних видатків, високою залежністю від зовнішнього фінансування та посиленням боргового навантаження. Саме тому напрями зменшення дефіциту мають бути комплексними та поєднувати заходи щодо розширення доходів, раціоналізації видатків, удосконалення боргової політики та інституційного посилення бюджетного процесу. При цьому в умовах війни та післявоєнного відновлення недоцільно орієнтуватися на швидке механічне скорочення дефіциту, оскільки це могло б підірвати обороноздатність держави та соціальну стійкість. Реалістичною є інша логіка, а саме поступове зниження дефіциту на основі підвищення внутрішньої фіскальної спроможності та більш ефективного використання наявних ресурсів [7, с. 130-137].

Світова практика переконує, що в умовах високого дефіциту найбільш результативними є три групи рішень. Перша пов'язана зі стійкою мобілізацією внутрішніх доходів, а не лише з разовим підвищенням податкового тиску. Друга передбачає стримування неефективного зростання цивільних видатків за умови збереження фінансування критично важливих сфер. Третя полягає в оптимізації

джерел фінансування дефіциту та зниженні вартості боргового обслуговування. Для України така комбінація є особливо актуальною, оскільки МВФ прямо наголошує на критичній важливості stronger revenue mobilization, implementation of the National Revenue Strategy, customs reform та кращого управління борговими ризиками для відновлення фінансової стійкості [59].

У межах цього підрозділу доцільно запропонувати три базові напрями зменшення дефіциту державного бюджету України. Перший напрям передбачає посилення дохідної спроможності бюджету через повноцінну реалізацію Національної стратегії доходів, цифровізацію адміністрування, зменшення податкових втрат і детінізацію окремих сегментів економіки. Другий напрям полягає у запровадженні режиму жорсткої раціоналізації невоєнних видатків, насамперед через стелю цивільних поточних витрат та аудит їх ефективності. Третій напрям пов'язаний з удосконаленням боргової політики, зменшенням вартості фінансування дефіциту та збільшенням частки довгих і дешевших ресурсів у структурі державних запозичень [60].

Перший напрям, а саме мобілізація внутрішніх доходів, є базовою передумовою для поступового скорочення дефіциту. Національна стратегія доходів України до 2030 року прямо визначає підвищення бюджетних надходжень на стійкій основі, боротьбу з ухиленням від оподаткування, закриття можливостей для зловживань, підвищення добровільної податкової дисципліни та зниження залежності від зовнішніх запозичень як ключові цілі державної політики [Міністерство фінансів України]. У звіті про виконання стратегії за 2024 рік окремо акцентовано, що посилення адміністрування акцизів, цифровізація та покращення митного контролю вже мають прямий вплив на доходи бюджету, а МВФ у грудневому перегляді програми прямо вказує, що customs reform and stronger revenue mobilization will help raise further revenues and restore fiscal sustainability [59].

Практична новизна цього напрямку полягає у тому, що в українських умовах доцільно не просто декларувати боротьбу з тінізацією, а запровадити модель цільової revenue mobilization з кількісним орієнтиром. Як базу для

розрахунків можна використовувати фактичні податкові надходження державного бюджету за 2024 рік, які, за матеріалами Міністерства фінансів України, становили 1 203,5 млрд грн, тоді як у бюджеті на 2025 рік уже закладено зростання податкових доходів до 1 994,5 млрд грн, включаючи 286,6 млрд грн акцизів і 911,8 млрд грн ПДВ. Це означає, що навіть часткове підвищення ефективності адміністрування та детінізація окремих сегментів можуть дати відчутний фінансовий результат [61].

У межах авторської пропозиції доцільно орієнтуватися на консервативний сценарій, за яким завдяки цифровізації адміністрування, посиленню митного контролю та зменшенню податкових втрат можна додатково мобілізувати щонайменше 3 % від фактичних податкових надходжень базового року. Якщо виходити з показника 1 203,5 млрд грн, це дає близько 36,1 млрд грн додаткових надходжень. Якщо ж окремо врахувати цільове посилення адміністрування акцизів і боротьбу з нелегальним сегментом підакцизних товарів, то навіть додаткове зростання на 10 % від фактичних акцизних надходжень 2024 року у сумі 167,3 млрд грн дало б ще близько 16,7 млрд грн. Сукупний ефект цих двох заходів становив би близько 52,8 млрд грн на рік, що прямо зменшувало б розмір дефіциту без урізання критичних видатків [61].

Другий напрям полягає в оптимізації видаткової частини бюджету, але не шляхом пропорційного скорочення всіх статей, а через чітке розмежування воєнних і цивільних видатків. Офіційні дані Міністерства фінансів України свідчать, що у 2024 році загальні видатки державного бюджету становили 4 488,3 млрд грн, із яких 2 975,8 млрд грн припадало на безпеку й оборону. Таким чином, невоєнна частина видатків становила приблизно 1 512,5 млрд грн [61]. Це дає підстави стверджувати, що в умовах війни реальний резерв для скорочення дефіциту слід шукати не в оборонному секторі, а в підвищенні ефективності саме цивільних витрат, насамперед управлінських, програмних, субсидійних та інших поточних видатків, де можливий аудит ефективності й введення стелі зростання.

Практична новизна цього напрямку полягає у запровадженні подвійної моделі обмеження видатків. Вона передбачає, що оборонні витрати залишаються

захищеними, тоді як для невоєнної частини бюджету встановлюється граничний темп зростання та обов'язковий аудит програм із низькою ефективністю. Якщо взяти за основу невоєнні видатки 2024 року в обсязі 1 512,5 млрд грн, то навіть їх 2 % оптимізація без шкоди для критично важливих функцій дала б близько 30,3 млрд грн щорічної економії. За сценарію 3 % економії йдеться вже про 45,4 млрд грн. Це не означає механічного урізання соціальної сфери чи інфраструктури. Йдеться про раціоналізацію, перерозподіл, скасування дублюючих програм, жорсткіші правила закупівель, цифровий моніторинг та пріоритезацію результативних витрат [62].

Третій напрям стосується зниження вартості фінансування дефіциту через вдосконалення боргової політики. Саме цей елемент часто недооцінюється, хоча він має прямий вплив на майбутні видатки бюджету. За даними Міністерства фінансів України, у 2023 році видатки на обслуговування державного боргу становили 247,4 млрд грн, а лише за січень-лютий 2025 року на ці цілі було спрямовано 49,4 млрд грн. Водночас МВФ та Світовий банк наголошують, що ефективне управління боргом має забезпечувати залучення ресурсів за найнижчої вартості за прийняттого рівня ризику. Отже, зменшення дефіциту в українських умовах повинно передбачати не лише пошук нових доходів і стримування видатків, а й зниження ціни самого дефіциту через оптимізацію джерел його фінансування.

Авторська новизна тут полягає у пропозиції орієнтуватися на цільовий показник щорічного зменшення витрат на обслуговування боргу на 5 % за рахунок розширення частки пільгових зовнішніх ресурсів, подовження строковості внутрішніх запозичень, активнішого використання грантових компонентів та подальшої реструктуризації комерційних зобов'язань. Якщо виходити з рівня витрат на обслуговування боргу у 2023 році в сумі 247,4 млрд грн, то 5 % економії дало б близько 12,4 млрд грн щорічного фіскального виграшу. Це не найбільший за масштабом ефект серед запропонованих заходів, проте він має принципову перевагу, оскільки знижує не разовий, а системний борговий тиск на бюджет у середньостроковій перспективі [60].

Основні напрями зменшення дефіциту державного бюджету України та
механізм їх реалізації

Напрямок	Зміст заходу	База для впливу	Очікуваний механізм результату
Мобілізація доходів	Реалізація Національної стратегії доходів, цифровізація адміністрування, посилення митного контролю, скорочення податкових втрат	Податкові доходи державного бюджету, акцизи, ПДВ, митні надходження	Збільшення фактичних доходів без пропорційного підвищення загального податкового тиску
Оптимізація цивільних видатків	Стеля невоєнних поточних витрат, аудит бюджетних програм, пріоритезація ефективних витрат	Невоєнна частина державного бюджету	Скорочення неефективних видатків і стримування приросту дефіциту
Оптимізація боргової політики	Подовження строковості боргу, залучення дешевших ресурсів, зменшення вартості запозичень, реструктуризація дорогих зобов'язань	Видатки на обслуговування державного боргу	Зменшення боргового навантаження на бюджет у наступних періодах

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

З точки зору практичної цінності запропоновані напрями мають бути підкріплені хоча б орієнтовним кількісним розрахунком їх потенційного фінансового ефекту. Для дипломної роботи доцільно застосувати консервативний сценарний підхід, тобто не завищувати очікувані результати, а брати помірні припущення, які базуються на вже наявних офіційних показниках 2024 року та логіці діючої бюджетної політики. Такий підхід дає можливість не

просто описати напрями зменшення дефіциту, а й оцінити їхню можливу економічну вигоду в кількісному вимірі [40, с. 91-102].

Таблиця 3.4

Орієнтовний річний фінкальний ефект від запропонованих заходів щодо зменшення дефіциту державного бюджету України

Захід	База розрахунку	Метод розрахунку	Орієнтовний річний ефект, млрд грн
Додаткова мобілізація податкових надходжень через цифровізацію та детінізацію	Податкові надходження 2024 року 1 203,5 млрд грн	3 % від податкових надходжень	36,1
Додаткове зростання акцизних надходжень через посилення адміністрування і скорочення нелегального сегмента	Акцизні надходження 2024 року 167,3 млрд грн	10 % від акцизних надходжень	16,7
Оптимізація невоєнних видатків	Невоєнні видатки 2024 року 1 512,5 млрд грн	2 % економії	30,3
Зниження витрат на обслуговування боргу	Обслуговування державного боргу у 2023 році 247,4 млрд грн	5 % економії	12,4
Сукупний орієнтовний ефект			95,5

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Наведені в таблиці 3.4 розрахунки свідчать, що навіть за консервативного сценарію запропоновані заходи можуть забезпечити близько 95,5 млрд грн річного фінкального ефекту. Такий результат має важливе прикладне значення, оскільки дозволяє перейти від суто декларативного обґрунтування напрямів зменшення дефіциту державного бюджету України до їх кількісної оцінки. Інакше кажучи, запропоновані в роботі заходи мають не лише теоретичну доцільність, а й конкретний вимірюваний бюджетний результат. Це означає, що сукупна економічна вигода від реалізації новизни, запропонованої у цьому

підрозділі, є не формальною, а цілком відчутною у фіскальному вимірі, оскільки вона безпосередньо впливає на можливість зменшення дефіциту, уповільнення нарощування боргу та послаблення бюджетної напруги [50].

Особливо важливо, що майже 55 % сукупного фіскального ефекту формується за рахунок заходів, спрямованих на посилення доходної спроможності бюджету, а не за рахунок механічного скорочення видатків. Така структура запропонованого ефекту є принципово правильною для України, оскільки в умовах війни та післявоєнного відновлення різке урізання бюджетних витрат може призвести до негативних соціальних і макроекономічних наслідків. Якщо ж основний приріст ресурсу досягається за рахунок кращого адміністрування податків, детінізації, цифровізації фінансових процесів та підвищення ефективності збору доходів, то це дозволяє зміцнювати бюджет без підризу критично важливих державних функцій. З огляду на це можна стверджувати, що акцент на розширенні доходної бази є не лише фіскально доцільним, а й економічно безпечнішим порівняно з політикою жорсткого секвестру [47, с. 117-129].

Водночас близько 42,7 млрд грн потенційного ефекту формується завдяки більш раціональному використанню наявних ресурсів, що свідчить про значний резерв підвищення ефективності бюджетної політики. Це означає, що проблема дефіциту державного бюджету в Україні пов'язана не лише з недостатністю доходів, а й із наявністю внутрішніх можливостей для кращого управління видатками та борговим навантаженням [28, с. 61-65]. Фактично йдеться про те, що навіть без суттєвого розширення податкового тиску держава здатна отримати відчутний ефект за рахунок перегляду якості бюджетного менеджменту, виявлення неефективних витрат, упорядкування невоєнних бюджетних програм і зниження вартості обслуговування боргу. Такий підхід має особливу цінність, оскільки показує, що резерви зменшення дефіциту існують не лише поза бюджетною системою, а й усередині неї.

З практичної точки зору це дозволяє зробити важливий висновок. Економічна вигода від реалізації запропонованих нововведень проявляється не

лише у формальному зменшенні дефіциту, а й у ширшому фіскальному ефекті. По перше, додаткові 95,5 млрд грн потенційного ресурсу означають скорочення потреби у нових запозиченнях. По друге, це створює передумови для уповільнення темпів приросту державного боргу. По третє, це дає змогу зменшити майбутній тиск на бюджет у частині обслуговування боргових зобов'язань. По четверте, вивільнення навіть частини ресурсу може бути використане для фінансування більш продуктивних цілей, пов'язаних із економічним відновленням, інфраструктурою або підтримкою людського капіталу. Отже, запропоновані заходи мають мультиплікативний фіскальний ефект, який виходить за межі простого арифметичного скорочення дефіциту [61].

Якщо співвіднести розрахований ефект із фактичним дефіцитом державного бюджету України у 2024 році, який становив 1 359,4 млрд грн, то можна дійти висновку, що запропонований пакет заходів за консервативного сценарію потенційно дозволив би зменшити його приблизно на 7,0 %. На перший погляд це може видаватися помірним результатом, особливо з огляду на масштаб загального бюджетного розриву. Однак у реальних умовах державної фінансової політики навіть таке зменшення має важоме значення. Насамперед воно свідчить про наявність реального, а не теоретичного простору для поступового послаблення бюджетної незбалансованості. Крім того, у ситуації, коли дефіцит бюджету є воєнно зумовленим і значною мірою жорстко пов'язаним із захищеними статтями видатків, скорочення його на 7,0 % без урізання критично важливих функцій держави є економічно відчутним результатом [62].

Сам по собі цей показник, безумовно, не означає повного вирішення проблеми дефіциту. Проте він переконливо демонструє, що навіть обмежені за масштабом, але якісно правильно спрямовані зміни можуть давати помітний бюджетний результат. У цьому й полягає практична цінність запропонованого підходу. Його метою не є одномоментна ліквідація дефіциту, що в сучасних умовах є нереалістичним завданням, а формування керованої траєкторії його поступового зниження. Це відповідає і логіці міжнародного досвіду, відповідно

до якого фінансова стабілізація в умовах підвищених ризиків досягається не різким урізанням витрат, а поєднанням стійкої мобілізації доходів, підвищення ефективності видатків і зваженої боргової політики.

У разі масштабнішої реалізації Національної стратегії доходів, глибшого аудиту видатків і подальшого здешевлення боргового портфеля ефект може бути вищим. Це означає, що наведені в роботі розрахунки не слід сприймати як максимальний потенціал, а радше як обережно оцінений мінімально реалістичний результат. Для наукової обґрунтованості доцільно зберігати саме консервативний сценарій оцінки, оскільки він не завищує очікуваних наслідків і дозволяє продемонструвати, що навіть за стриманих припущень запропоновані заходи є доцільними. Такий підхід підвищує переконливість висновків, оскільки показує, що очікувана економічна вигода не побудована на оптимістичних або спекулятивних оцінках, а спирається на логіку чинної бюджетної статистики та реальні можливості бюджетної системи [Міністерство фінансів України].

Крім безпосереднього скорочення дефіциту, впровадження запропонованих напрямів може мати й непрямі позитивні наслідки. Посилення дохідної спроможності бюджету здатне зміцнити довіру до державної фінансової політики, оскільки свідчитиме про зменшення залежності від зовнішньої допомоги і більшу здатність держави спиратися на внутрішній фінансовий потенціал. Оптимізація невоєнних видатків покращує якість бюджетного процесу та зменшує ризик хронічного накопичення неефективних витрат. Здешевлення боргового портфеля, своєю чергою, створює передумови для зниження майбутнього навантаження на бюджет і розширює простір для маневру в середньостроковій перспективі. Отже, економічна вигода від реалізації запропонованих нововведень полягає не лише у фінансовому ефекті поточного року, а й у покращенні загальної конфігурації державних фінансів [61, 62].

Отже, напрями зменшення дефіциту державного бюджету України мають ґрунтуватися на комплексному поєднанні трьох рішень. По перше, слід послідовно підвищувати внутрішню дохідну спроможність бюджету через реалізацію Національної стратегії доходів, цифровізацію адміністрування та

детінізацію. По друге, необхідно перейти до більш жорсткого контролю за невоєнними видатками, запровадивши елементи стелі витрат і регулярний аудит бюджетних програм. По третє, потрібно здешевлювати фінансування дефіциту через продуману боргову політику. Практичний розрахунок свідчить, що навіть консервативна реалізація цих заходів може забезпечити близько 95,5 млрд грн річного ефекту. Це дає підстави стверджувати, що зменшення дефіциту державного бюджету України є реалістичним завданням за умови не разових дій, а системної фіскальної політики, орієнтованої на доходну стійкість, видаткову ефективність і боргову безпеку [61].

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено комплексне дослідження дефіциту державного бюджету України, його теоретичних засад, сучасного стану, причин формування, економічних наслідків та можливих напрямів зменшення. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що бюджетний дефіцит є не лише формальним перевищенням видатків над доходами, а складним багатофакторним явищем, яке відображає якість бюджетної політики, стан економіки країни та рівень її фінансової безпеки та її здатність виконувати базові соціальні, економічні й оборонні функції.

У ході дослідження встановлено, що економічна сутність дефіциту державного бюджету полягає у відображенні дисбалансу між фінансовими можливостями держави та обсягом її зобов'язань. Водночас дефіцит не може трактуватися виключно як негативне явище, оскільки в окремих умовах він здатен виконувати функцію інструмента антикризового регулювання, стимулювання економічної динаміки та забезпечення макроекономічної стабільності. Проте такий ефект є виправданим лише за умови помірного масштабу дефіциту, наявності чітких джерел його фінансування та здатності держави контролювати боргові наслідки. Якщо ж дефіцит набуває хронічного і великомасштабного характеру, він перетворюється на самостійний чинник фінансової нестійкості, інфляційного тиску, боргового навантаження і звуження бюджетного простору для розвитку.

У теоретичній частині роботи з'ясовано, що класифікація бюджетного дефіциту має важливе значення для розуміння механізмів його виникнення. Дефіцит може поділятися за характером формування, тривалістю, ступенем загрози для бюджетної безпеки, роллю у циклічному регулюванні та місцем у системі бюджетних дисбалансів. Такий підхід дозволяє розглядати бюджетну незбалансованість не лише як результат арифметичного перевищення видатків над доходами, а як ширше явище, пов'язане з якістю бюджетного планування, станом економіки, рівнем тінізації, борговою політикою та здатністю держави ефективно управляти фінансовими потоками.

Окрему увагу у роботі окремо проаналізовано правове регулювання дефіциту державного бюджету України. Встановлено, що сучасна система нормативного забезпечення бюджетних відносин визначає загальні принципи формування та фінансування дефіциту, однак у нинішніх умовах особливого значення набувають питання адаптації правового поля до воєнного стану, цифровізації фінансової системи, удосконалення прозорості механізмів використання публічних коштів та вдосконалення механізмів контролю. Доведено, що в сучасній Україні правове регулювання дефіциту має розвиватися не лише в площині формального визначення джерел його покриття, а й у векторі посилення бюджетної дисципліни, удосконалення боргової політики, відкритості даних та гармонізації із європейськими стандартами бюджетного управління.

У другому розділі роботи здійснено оцінювання динаміки бюджетного дефіциту України у 2020-2024 роках. Установлено, що в цей період відбулося кардинальне зростання його масштабів і зміна самої природи бюджетної незбалансованості. Якщо у 2020 році дефіцит бюджету становив 217,6 млрд грн, або 5,2% ВВП, а у 2021 році навіть скоротився до 197,9 млрд грн, або 3,8% ВВП, то вже у 2022 році він зріс до 914,9 млрд грн, або 17,6% ВВП. У 2023 році дефіцит досяг 1 336,8 млрд грн, або 20,4% ВВП, а у 2024 році залишився на надзвичайно високому рівні 1 359,4 млрд грн, або 17,9% ВВП. Це дає підстави стверджувати, що після 2021 року бюджетна система України перейшла до режиму стійкого

великомасштабного дефіциту, який має воєнно зумовлений характер і підтримується не тимчасовими, а системними чинниками.

У результаті аналізу абсолютних і відносних змін дефіциту було виокремлено три основні етапи його розвитку. До першого етапу належать 2020-2021 роки, коли на бюджетну систему істотно впливали наслідки пандемічної кризи та часткове відновлення бюджетної рівноваги. Другий етап припадає на 2022 рік і пов'язаний із різким шокним поглибленням дефіциту внаслідок повномасштабної війни. Третій етап охоплює 2023-2024 роки, коли великий дефіцит закріпився як стійка характеристика функціонування державних фінансів України. Такий поділ дав змогу не лише описати статистичні зміни, а й показати трансформацію економічної природи дефіциту від відносно контрольованого антикризового інструменту до системного елемента воєнної бюджетної моделі.

Проведений у роботі аналіз причин формування дефіциту державного бюджету України показав, що вони мають багатофакторний характер і діють одночасно в кількох площинах. Першою фундаментальною причиною є обмеженість внутрішньої доходної бази бюджету, яка залежить від стану економіки, масштабу виробництва, прибутковості підприємств, доходів населення та ефективності податкового адміністрування. Другою є стрімке зростання видатків, насамперед у воєнний період. Третьою причиною виступає борговий чинник, оскільки попередні дефіцити формують нові витрати на обслуговування і погашення державного боргу. Четвертою є інституційні обмеження бюджетного планування та управління. П'ятою групою причин є зовнішні та надзвичайні чинники, насамперед війна, руйнування економічного потенціалу, зростання гуманітарних потреб і висока залежність від зовнішньої допомоги.

У межах кількісного аналізу встановлено, що після 2022 року головним безпосереднім чинником формування дефіциту стали саме видатки на безпеку й оборону. У 2022 році вони становили 1 537,0 млрд грн, у 2023 році 2,65 трлн грн, а в 2024 році 2 975,8 млрд грн. У результаті в останні два роки близько двох

третин усіх державних видатків припадали саме на цей блок. Це дає підстави стверджувати, що сучасний стан дефіциту державного бюджету України має передусім воєнну природу. Водночас його не можна пояснити лише оборонними витратами, оскільки паралельно діяли й інші чинники, зокрема слабкість власних доходів, велика роль міжнародних грантів у доходній частині бюджету, високі соціальні потреби та зростання боргового тиску.

Оцінка економічних наслідків дефіциту державного бюджету України засвідчила, що вони стали комплексними та довготривалими. Найбільш відчутним наслідком є зростання державного боргу. Коли на кінець 2022 року державний борг становив 3 715,1 млрд грн, то на кінець 2023 року він зріс до 5 188,1 млрд грн, а на кінець 2024 року державний та гарантований державою борг досяг 6,98 трлн грн. Доведено, що бюджетний дефіцит у сучасних умовах трансформується у накопичення довгострокових зобов'язань, які створюють додатковий тиск на фінанси держави.

Ще одним істотним наслідком є зростання витрат на обслуговування і погашення боргу. У 2023 році на цю мету було спрямовано 683,9 млрд грн, що каже про значний обсяг бюджетного ресурсу, який не працює безпосередньо на розвиток, а витрачається на підтримання боргової стійкості. Установлено, що дефіцит бюджету породжує ефект самопідсилення, коли потреба покривати попередні борги звужує фінансові можливості держави у майбутньому та формує нові передумови для дефіциту.

Також доведено, що великий дефіцит бюджету посилює залежність України від зовнішнього фінансування. Протягом 2022-2024 років значну роль у доходах державного бюджету відігравали гранти міжнародних партнерів, а понад 72 % державного та гарантованого державою боргу у 2024 році припадало на зовнішні зобов'язання. Це свідчить про те, що бюджетна система України у воєнний період функціонувала за умов високої фінансової залежності від міжнародної підтримки. Якщо розглядати це з одного боку, така допомога дозволила державі зберегти ліквідність і виконання базових функцій. З іншого

боку, вона означає зниження фінансової автономії та підвищення вразливості до змін у зовнішньому ресурсному середовищі.

Важливим висновком роботи є те, що дефіцит бюджету має не лише прямі фінансові, а й ширші макроекономічні наслідки. Він підвищує вразливість економіки до інфляційних, валютних і боргових ризиків, обмежує ресурси для довгострокового розвитку та змушує державу концентрувати бюджетну політику переважно на підтриманні поточної стійкості. У результаті значна частина бюджету спрямовується на фінансування воєнних, соціальних і боргових зобов'язань, тоді як простір для інвестицій, відновлення і модернізації інфраструктури, а також стимулювання економічного зростання істотно зменшується.

У третьому розділі роботи узагальнено світовий досвід управління бюджетним дефіцитом і на цій основі обґрунтовано напрями його зменшення в Україні. Проведений аналіз засвідчив, що найбільш ефективні міжнародні моделі управління дефіцитом мають системний характер і поєднують фіскальні правила, середньострокове планування, контроль за зростанням видатків, інституційний нагляд та продуману боргову політику. Особливу окрему увагу зосереджено на досвіді Європейського Союзу та Німеччини та Швеції. Установлено, що успішність цих моделей забезпечується не одним окремим інструментом, а поєднанням бюджетної дисципліни, гнучкості в умовах шоків та чіткої процедури повернення до стійких фіскальних параметрів.

На основі результатів другого розділу та світового досвіду у роботі запропоновано три основні напрями зменшення дефіциту державного бюджету України. Перший напрям полягає у послідовному посиленні внутрішньої дохідної спроможності бюджету через реалізацію Національної стратегії доходів, цифровізацію податкового та митного адміністрування, зменшення втрат від тінізації й покращення збору доходів. Другий напрям передбачає раціоналізацію невоєнних видатків через аудит бюджетних програм, встановлення елементів стелі витрат і жорсткіший контроль за ефективністю цивільних видатків. Третій напрям пов'язаний із вдосконаленням боргової

політики, зменшенням вартості фінансування дефіциту, подовженням строковості зобов'язань та розширенням частки дешевших ресурсів.

У роботі також здійснено орієнтовний розрахунок економічних вигід від реалізації запропонованих заходів. Встановлено, що навіть за консервативного сценарію додаткова мобілізація доходів, часткова оптимізація невоєнних витрат і зменшення видатків на обслуговування боргових зобов'язань можуть сформувати сумарний річний загальний бюджетний ефект на рівні близько 95,5 млрд грн. Це дає змогу потенційно скоротити фактичний дефіцит державного бюджету України 2024 року приблизно на 7,0%. Доведено, що економічна вигода запропонованої новизни є реальною й відчутною у бюджетному вимірі, а її практичне значення полягає у зменшенні потреби в нових запозиченнях, стримуванні зростання боргу та посиленні фіскальної стійкості держави.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, слід зазначити, що дефіцит державного бюджету України у сучасних умовах є системною проблемою, яка поєднує в собі риси воєнної, структурної, фінансової та інституційної незбалансованості. Його неможливо подолати за рахунок одного окремого кроку, тим більше шляхом механічного скорочення критично важливих видатків. Водночас доведено, що навіть в умовах війни існує реальний простір для поступового зменшення дефіциту за рахунок посилення дохідної бази, підвищення якості бюджетного управління, раціоналізації цивільних витрат та вдосконалення боргової політики.

Таким чином, поставлена у роботі мета досягнута. Теоретичні положення щодо сутності дефіциту державного бюджету зведено в систему, сучасний стан і динаміку дефіциту в Україні проаналізовано, ключові причини його формування та економічні наслідки виявлено, а також обґрунтовано практичні напрями його зменшення з орієнтовною оцінкою їх фіскального ефекту. Висновки та результати дослідження можуть бути використані з метою подальшого вдосконалення бюджетної політики України, посилення її фінансової стійкості та формування більш збалансованої моделі управління державними фінансами в умовах воєнних і післявоєнних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богдан Т. П. Бюджетний дефіцит і державний борг. *Економічна теорія*. 2013. № 1. С. 98–110.
2. Бюджетна безпека як динамічна детермінанта соціально-економічного розвитку України / С. Свірко та ін. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2022. Т. 6, № 47. С. 280–293. URL: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.6.47.2022.3913>
3. Вплив окремих бюджетних видатків на доходи населення в єс і Україні / Ю. Лупенко та ін. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2022. Т. 1, № 42. С. 218–225. URL: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.42.2022.3564>
4. Гладченко Л. Бюджетний дефіцит і дотримання принципу збалансованості бюджетів під час війни. *Modeling the development of the economic systems*. 2024. № 4. С. 120–127. URL: <https://doi.org/10.31891/mdes/2024-14-16>
5. Грицюк І. В. Бюджетно-податкові інструменти регулювання дефіциту бюджету. *Економічний аналіз*. 2014. Т. 18, № 2. С. 146–152.
6. Дмитренко Е. С. Удосконалення фінансового законодавства в умовах цифровізації фінансової системи України – потреба сьогодення. *Kyiv law journal*. 2022. № 1. С. 111–116. URL: <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.17>

7. Зеленко С.В., Писаренко Т.М. Оцінка нормативно-правового забезпечення обліку господарської діяльності бюджетних установ. *Економічний форум*. 2020. Т. 1, № 3. С. 130–137. URL: <https://doi.org/10.36910/6775-2308-8559-2020-3-20>
8. Касьяненко Л. М., Миколаєнко П. М., Підгородецький В. О. Правове регулювання дефіциту бюджету України в умовах воєнного стану. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. № 3(12). С. 73–84. URL: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-3\(12\)-2023-73-84](https://doi.org/10.33244/2617-4154-3(12)-2023-73-84)
9. Кміть В. М., Семенчук К. О. Зарубіжний досвід справляння податків на споживання та його застосування у податковій практиці України. *Підприємництво і торгівля*. 2020. № 27. С. 31–36. URL: <https://doi.org/10.36477/2522-1256-2020-27-05>
10. Кодацький В. П. Доходи і витрати державного бюджету України в сучасних умовах. *Економіка. Фінанси. Право*. 2008. № 3. С. 16–17.
11. Красностанова Н. Е. Фінансовий механізм управління збалансованим розвитком регіону. *Наукові записки львівського університету бізнесу та права. серія економічна. серія юридична*. 2023. № 36. С. 314–321. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7994209>
12. Кудряшов В. Управління бюджетними операціями в умовах війни. *Economy of ukraine*. 2024. Т. 67, № 6 (751). С. 26–48. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.06.026>
13. Лісовий А. В. Надходження від податку на доходи фізичних осіб як стимул адміністративнотериторіального реформування сільських територій. *Економічний вісник. Серія: фінанси, облік, оподаткування*. 2018. № 2. С. 75–82. URL: <https://doi.org/10.33244/2617-5932.2.2018.75-82>
14. Луців Р. С., Кузьменко О. М., Яценко О. В. Роль міжнародних фінансових інституцій в стабілізації національної економіки. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2024. № 3 (12). С. 19–25. URL: <https://doi.org/10.32782/dees.12-4>

15. Макаренко Є. В. Бюджетний дефіцит в умовах світової фінансової кризи. *Економіка та держава*. 2010. № 10. С. 72–74.
16. Марковський А. І. Бюджетний кодекс України в контексті бюджетної реформи. *Фінанси України*. 2009. № 8 (165). С. 3–18.
17. Мунько А. Особливості управління державним боргом України до та після введення воєнного стану. *Науковий вісник: державне управління*. 2023. № 2 (14). С. 162–180. URL: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2\(14\)-162-180](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2(14)-162-180)
18. Наконечна Н. В. Поняття «бюджетна безпека» та її основні характеристики. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія економічна)*. 2022. № 1. С. 48–51. URL: <https://doi.org/10.32782/2311-844x/2022-1-6>
19. Науково-методичний підхід до оцінювання бюджетних дисбалансів / О. Рожко та ін. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2021. Т. 5, № 40. С. 99–109. URL: <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v5i40.244905>
20. Нечаюк І. Б. Механізм фінансової політики і бюджетний дефіцит в економіці. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2013. № 4 (143). С. 50–55.
21. Овчаренко А. С. Щодо окремих особливостей бюджетної політики у період воєнного стану в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 3. С. 156–160. URL: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.3.25>
22. Особливості фіскальних політик України та Китаю: актуальні проблеми у забезпеченні економічного відновлення / А. М. Слободяник та ін. *Київський економічний науковий журнал*. 2024. № 5. С. 130–139. URL: <https://doi.org/10.32782/2786-765x/2024-6-18>
23. Павленко В. Управління бюджетним дефіцитом: зарубіжний досвід та уроки для України. *Збірник наукових праць Державного податкового*

- університету. 2023. № 2. С. 121–138. URL: <https://doi.org/10.33244/2617-5940.2.2023.121-138>
24. Пасічний М. Д. Бюджетний дефіцит у системі фінансової політики України. *Вісник Дніпропетровської державної фінансової академії. Економічні науки*. 2014. № 1 (31). С. 137–144.
25. Перестюк І. М. Дефолт і фінансова система України: перегляд регуляторної політики. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. 2024. № 2(89). С. 310–314. URL: <https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2024.2.45>
26. Писаренко Т. М. Організація управлінського обліку в бюджетних установах. *Економічний форум*. 2020. Т. 1, № 3. С. 124–130. URL: <https://doi.org/10.36910/6775-2308-8559-2020-3-19>
27. Піхоцька О. М., Ющик Ю. Аналіз виконання бюджетів в період воєнного стану. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. № 35. С. 25–32. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7486095>
28. Погребняк А. Ю., Дергалюк М. О., Сивашова В. П. Аналіз фінансової кризи в Україні. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2024. № 30. С. 61–65. URL: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.30.2024.313038>
29. Роменська К. М., Лапа М. О. Ефективність та ліквідність управління бюджетними потоками в Україні. *Український економічний часопис*. 2023. № 2. С. 60–64. URL: <https://doi.org/10.32782/2786-8273/2023-2-11>
30. Сич О., Руда О. Інструменти забезпечення бюджетної безпеки України. *Молодий вчений*. 2022. № 9 (109). С. 166–171. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-9-109-35>
31. Скорик М. О., Харченко І. О. Оцінка бюджетної безпеки України та заходи бюджетної політики щодо її зміцнення. *Український економічний часопис*. 2024. № 3. С. 99–103. URL: <https://doi.org/10.32782/2786-8273/2023-3-17>

32. Славкова А., Гладченко Л., Вдовіна І. Особливості державного бюджету України в умовах економічної нестабільності. *Modeling the development of the economic systems*. 2024. № 3. С. 106–114. URL: <https://doi.org/10.31891/mdes/2024-13-15>
33. Тимошенко М. В. Бюджетна політика України в умовах невизначеності та протидії геополітичним викликам. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2023. № 37. С. 148–154. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8003489>
34. Фінансове регулювання соціального розвитку в Україні / О. Насібова та ін. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2022. Т. 6, № 41. С. 182–190. URL: <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v6i41.251430>
35. Фінансові потоки держави для забезпечення безпеки в міжнародному економічному середовищі / К. Роменська та ін. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2024. Т. 4, № 57. С. 317–331. URL: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.4.57.2024.4430>
36. Форкун І. В. Сучасний механізм управління бюджетним дефіцитом в Україні. *Інноваційна економіка*. 2013. № 5 (43). С. 211–216.
37. Чорновол А. Стійкість публічних фінансів держав ЄС. *Foreign trade: economics, finance, law*. 2023. Т. 126, № 1. С. 70–80. URL: [https://doi.org/10.31617/3.2023\(126\)06](https://doi.org/10.31617/3.2023(126)06)
38. Чугунов І., Пасічний М., Нікітішин А. Доходи Державного бюджету України в умовах воєнного стану. *Herald of kyiv national university of trade and economics*. 2022. Т. 145, № 5. С. 124–137. URL: [https://doi.org/10.31617/1.2022\(145\)08](https://doi.org/10.31617/1.2022(145)08)
39. Шевчук І. Л. Бюджетний дефіцит та джерела його фінансування в сучасних умовах. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2013. Вип. 1 (17), ч. 1. С. 226–232.
40. Voichenko D. Розвиток механізмів управління державними фінансами в умовах забезпечення ефективності виконання бюджету.

- Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій*. 2025. Т. 1, № 15. С. 91–102. URL: <https://doi.org/10.32750/2025-0108>
41. Fedyna K. M., Kolesnikova M. M. Бюджетний дефіцит та шляхи його подолання в Україні. *Bulletin national university of water and environmental engineering*. 2019. Т. 3, № 83. С. 237. URL: <https://doi.org/10.31713/ve3201823>
42. Glushchenko Y. A. Бюджетна безпека та проблеми наповнення місцевих бюджетів в умовах децентралізації управління в Україні. *Scientific papers of the legislation institute of the verkhovna rada of ukraine*. 2021. № 1. С. 122–131. URL: <https://doi.org/10.32886/instzak.2021.01.12>
43. Hrubliak O., Kholiavko N., Zhavoronok A. Оцінка ефективності управління дефіцитом державного бюджету України. *Problems and prospects of economic and management*. 2020. № 3(23). С. 130–141. URL: [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2020-3\(23\)-130-141](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2020-3(23)-130-141)
44. Martynenko V. Фіскальна політика та міжбюджетні відносини в умовах фінансової децентралізації. *Problems and prospects of economic and management*. 2019. № 2 (18). С. 227–235. URL: [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2019-2\(18\)-227-235](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2019-2(18)-227-235)
45. Pysmennyi V. V. Розвиток організаційно-правового забезпечення формування доходів місцевих бюджетів України. *Scientific papers of the legislation institute of the verkhovna rada of ukraine*. 2021. № 1. С. 132–142. URL: <https://doi.org/10.32886/instzak.2021.01.13>
46. Slyusarchuk O. P., Kryshtof N. S., Doronina I. I. Фінансова децентралізація у контексті реформування міжбюджетних відносин: кількісні виміри та індикатори. *Scientific papers of the legislation institute of the verkhovna rada of ukraine*. 2021. № 1. С. 143–154. URL: <https://doi.org/10.32886/instzak.2021.01.14>
47. Usik I.,. Моделювання структурної трансформації економіки країни в умовах глобалізаційних викликів. *Manager. bulletin of donetsk state*

- university of management*. 2019. Т. 83, № 2. С. 117–129. URL: <https://doi.org/10.35340/2308-104x.2019.83-2-13>
48. Vasilyeva T., Zakharkin O., Zakharkina L. Напрями трансформації бюджетної політики в контексті забезпечення фінансової безпеки України. *Problems and prospects of economic and management*. 2018. Т. 2(14), № 2 (14). С. 7–12. URL: [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2018-2\(14\)-7-12](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2018-2(14)-7-12)
49. Vorotina N. V. Особливості правового регулювання бюджетних відносин в Україні в умовах воєнного стану. *Scientific papers of the legislation institute of the verkhovna rada of ukraine*. 2022. № 2. С. 31–39. URL: <https://doi.org/10.32886/instzak.2022.02.04>
50. Yaniv L. M., Zinchenko O. A. Проблеми дефіциту державного бюджету України і шляхи їх розв’язання. *The bulletin of the dnipro petrovsk university. series: management of innovations*. 2016. № 6. С. 144. URL: <https://doi.org/10.15421/191615>
51. Yelisyeyeva O. K. Статистичне моделювання фінансової безпеки України. *Scientific bulletin of the national academy of statistics, accounting and audit*. 2018. № 1-2. С. 10–18. URL: <https://doi.org/10.31767/nasoa.1-2.2018.01>
52. https://mof.gov.ua/uk/news/uriad_ukraini_skhvaliv_zvit_pro_vikonannia_derzhavnogo_biudzhetu_ukraini_2022-3974
53. https://mof.gov.ua/uk/news/derzhbiudzheta-2020_perevikonannia_po_dokhodam_sklalo_54_mlrn_grn-2785
54. https://mof.gov.ua/storage/files/Інформація_щодо_викон_ДБУ_за_2024_pik.pdf
55. https://mof.gov.ua/uk/news/vikonannia_derzhavnogo_biudzhetu_2023-4381
56. https://mof.gov.ua/uk/budget_of_2024-698
57. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2024-H2_eng.pdf
58. <https://bank.gov.ua/en/news/all/natsionalniy-bank-ukrayini-pidvischiv-oblikovu-stavku-do-145>

59. <https://www.imf.org/en/publications/fm/issues/2024/10/23/fiscal-monitor-october-2024>
60. <https://www.worldbank.org/en/programs/debt-toolkit/mtds>
61. [https://mof.gov.ua/storage/files/Ukraine State Budget 2025.pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/Ukraine%20State%20Budget%202025.pdf)
62. <https://www.government.se/government-of-sweden/ministry-of-finance/central-government-budget/the-fiscal-policy-framework>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Характеристика середньострокової стратегії управління державним боргом (MTDS)

Складова	Характеристика
Назва інструменту	Середньострокова стратегія управління державним боргом (Medium-Term Debt Management Strategy, MTDS)
Розробники	Світовий банк та Міжнародний валютний фонд розробили MTDS як методичну основу для прийняття рішень і здійснення операцій у сфері управління державним боргом.
Призначення	MTDS поєднує політику державних запозичень із макроекономічною політикою, сприяє підтриманню стійкого рівня державного боргу та розвитку внутрішнього ринку державних боргових інструментів.

Складова	Характеристика
Основна мета	Підхід орієнтований на залучення державою необхідного фінансування за найнижчої можливої вартості у середньо- та довгостроковому періоді за умови дотримання помірною рівня ризику.
Зміст стратегії	MTDS визначає, яким чином уряд планує здійснювати запозичення та управляти боргом, щоб сформувати борговий портфель відповідно до цілей за вартістю і ризиком, одночасно забезпечуючи фінансові потреби держави.
Практичне значення	Реалізація MTDS допомагає урядам управляти ризиками боргового портфеля, зменшувати макрофінансові ризики, посилювати фіскальну політику та підтримувати розвиток ринку державних цінних паперів.
Методологічна основа	Методологія MTDS складається з восьми етапів і підтримується аналітичним інструментом, який дає змогу оцінювати співвідношення між витратами та ризиками за різних стратегій управління боргом.
Що охоплює методологія	Підхід охоплює цілі та межі управління боргом, характеристики чинного боргового портфеля, визначення ризиків, джерела внутрішнього і зовнішнього фінансування, макроекономічні та структурні чинники, базові цінові припущення, шокові сценарії та порівняння альтернативних стратегій фінансування.

Складова	Характеристика
Поширення у світі	Світовий банк і МВФ з 2008 року надали понад 100 двосторонніх місій технічної допомоги щодо MTDS, а також доповнювали цю роботу регіональними, міжнародними й онлайн-навчаннями.
Актуальність для України	На сторінці Світового банку Україна включена до переліку країн, які мають чинну середньострокову стратегію управління державним боргом; у списку для України вказано публікацію 2021 року та період охоплення 2012-2024 років.
Актуальність джерела	Світовий банк зазначає, що перелік документів оновлюється щороку, а останнє оновлення списку відбулося у квітні 2024 року.

Джерело: Medium-Term Debt Management Strategy (MTDS) // World Bank.

ДОДАТОК Б

Основні етапи та складові методології середньострокової стратегії управління державним боргом (MTDS)

Етап / складова	Зміст
Загальна характеристика методології	Методологія MTDS являє собою восьмиетапний підхід, який підтримується аналітичним інструментом для оцінки співвідношення між витратами та ризиками за різних стратегій управління державним боргом.
1. Цілі та межі управління боргом	На першому етапі визначаються цілі управління державним боргом та сфера охоплення боргової політики.

Етап / складова	Зміст
2. Аналіз чинного боргового портфеля	Оцінюються характеристики наявного боргового портфеля держави та визначаються пріоритетні ризики, пов'язані з його структурою.
3. Джерела фінансування	Аналізуються потенційні джерела внутрішнього та зовнішнього фінансування, які можуть бути використані для покриття потреб держави у запозиченнях.
4. Макроекономічні та структурні чинники	Ураховуються параметри макроекономічного середовища та структурні фактори, що впливають на формування боргової стратегії.
5. Базові цінові припущення	Формуються базові припущення щодо вартості фінансування та умов залучення боргових ресурсів.
6. Шокові сценарії	Розглядаються можливі шокові сценарії для оцінки стійкості боргової стратегії в умовах несприятливих змін.
7. Порівняння альтернативних стратегій	Проводиться зіставлення альтернативних варіантів фінансування на основі оцінок витрат і ризиків.
8. Вибір оптимальної стратегії	За результатами аналізу обирається найбільш прийнятна стратегія управління державним боргом з позицій вартості, ризику та забезпечення фінансових потреб держави. Це є узагальненим висновком із опису призначення MTDS та порівняння альтернативних стратегій.
Практичне значення методології	Підхід MTDS дає змогу урядам оцінювати можливі компроміси між витратами та ризиками й формувати більш обґрунтовану політику державних запозичень.

Джерело: узагальнено за матеріалами Світового банку: Medium-Term Debt Management Strategy (MTDS).

ДОДАТОК В

Оцінка основних ризиків фінансового сектору України за даними
Національного банку України станом на грудень 2025 року

Види ризиків	Характеристика
Макроекономічний ризик	Без змін. НБУ зазначає, що темпи економічного зростання знизилися через наслідки тривалої війни, дефіцит поточного рахунку розширився, а дефіцит бюджету, державний борг і валовий зовнішній борг залишаються високими відносно ВВП. Водночас міжнародна допомога пом'якшує вплив цих ризиків.
Кредитний ризик домогосподарств	Без змін. Якість кредитів домогосподарствам і далі поліпшується, однак банки очікують певного погіршення якості роздрібного портфеля, а економічні очікування домогосподарств дещо погіршилися. У підсумку НБУ оцінює цей ризик як помірний.

Види ризиків	Характеристика
Кредитний ризик корпорацій	Без змін. Частота дефолтів корпоративних позичальників знизилася до рівнів, нижчих за довоєнні, а фінансові результати компаній НБУ оцінює як задовільні. Разом із тим банки допускають певне погіршення якості корпоративного кредитного портфеля.
Ризик достатності капіталу	Без змін. НБУ вказує, що достатність капіталу банківського сектору істотно перевищує мінімальні регуляторні вимоги, а наявний капітал дає змогу підтримувати кредитування та формування буферів. Водночас повторне підвищення податкового навантаження сповільнює накопичення капіталу банками.
Ризик прибутковості	Без змін. Ризик прибутковості залишається низьким, оскільки високі чисті процентні маржі та помірні відрахування в резерви підтримують прибутковість банків. При цьому зміни в оподаткуванні підвищують тиск на цей сегмент ризику.
Ризик ліквідності	Без змін. НБУ характеризує ризик ліквідності як помірний: показник LCR за всіма валютами суттєво перевищує нормативний мінімум, а обсяг і частка високоякісних ліквідних активів хоч і трохи зменшилися, але залишаються значними. Банки очікують подальшого зниження цього ризику.
Валютний ризик	Без змін. Валютний ризик також оцінюється як помірний. Певне зростання волатильності курсу гривні до долара США, за оцінкою НБУ, не створює суттєвих загроз, а значна міжнародна фінансова підтримка сприяє накопиченню міжнародних резервів.

Джерело: складено за даними National Bank of Ukraine. Financial Stability Report, December 2025.